

Tilburg University

In opdracht van de staat

Smeulers, Alette

Publication date:
2012

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Smeulers, A. (2012). *In opdracht van de staat: Gezagsgetrouwe criminelen en internationale bedrijven*. Tilburg University.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

In opdracht van de staat: gezagsgetrouwe criminelen en internationale misdrijven

Inaugurele rede door
Prof.dr. Alette Smeulers

Prof.dr. Alette Smeulers is hoogleraar Internationale Criminologie aan Tilburg University. Zij doet onderzoek naar internationale misdrijven zoals genocide, misdrijven tegen de menselijkheid en oorlogsmisdrijven. Haar onderzoek richt zich daarbij vooral op de oorzaken van dergelijke vormen van massaal en collectief geweld, de daders en de strafrechtelijk reactie daarop.

In opdracht van de staat: gezagsgetrouwe criminelen en internationale misdrijven

Alette Smeulers

Rede,
uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van
hoogleraar Internationale Criminologie aan Tilburg University
op 27 april 2012 door Alette Smeulers

In opdracht van de staat:
gezagsgetrouwe criminelen en internationale misdrijven

© Alette Smeulers, Tilburg University, 2012
ISBN: 978-94-6167-090-8

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier.

Voor Harald, Gianni en Nicola.

Mijnheer de Rector Magnificus,

Mijnheer de Decaan van Tilburg Law School,

Dames en heren,

*'Es war der Auftrag den ich hatte. Ich hatte den Auftrag zu erfüllen ... The order came down from the Führer himself. You must believe me, it wasn't something I planned, nor anything I'd have chosen. ... You must understand it wasn't the same then as it is now. I was a soldier. Like you, I had orders to follow. ... Aren't you a soldier? Don't you follow orders? Who told you to come here and get me? What's the difference? ... The order came down from the Führer himself. There was nothing to be done.'*¹

Inleiding

Toen Adolf Eichmann in 1961 voor de rechtbank in Jeruzalem moest verschijnen, werd met argusogen naar het proces uitgekeken. Ten tijde van de oorlog was Eichmann voor het grote publiek een relatief onbekende. Eichmann was een SS-er met de rang van *Obersturmbannführer* (luitenant-kolonel) die direct onder het bevel van *SS-Reichsführer* Heinrich Himmler (het hoofd van de SS) en de in 1942 vermoorde Reinhard Heydrich (de leider van de Gestapo) viel. Ten tijde van de oorlog was Eichmann verantwoordelijk voor het transport van de Joden naar de concentratie- en vernietigingskampen en speelde aldus een belangrijke rol in de feitelijke uitvoering van de genocide die 6 miljoen Joden het leven kostte. Na de oorlog wist Eichmann aan de geallieerden te ontkomen. Tijdens de Neurenberg processen viel zijn naam geregeld als zijnde een van de belangrijkste organisatoren en uitvoerders van de genocide. Het beeld van Adolf Eichmann dat tijdens deze processen naar voren kwam, was het beeld van een man die efficiënt en koelbloedig 6 miljoen Joden naar de gaskamers had gestuurd. Eichmann moest wel een monster zijn, zo was de algemene veronderstelling.

De man die op 11 april 1961 de rechtszaal binnenkwam, nadat hij door de Israëliëse geheime dienst uit Argentinië was ontvoerd,² bleek echter veel meer

* Ik dank Marc Groenhuijsen, Theo de Roos, Harald Quaadvlieg en George Smeulers voor hun nuttige commentaar en correcties op eerdere versies van deze tekst.

¹ Passages uit de gesprekken tussen Eichmann en een lid van de geheime dienst van Israël kort na Eichmanns ontvoering in Argentinië, zoals opgenomen in Malkin & Stein 1990, 215, 226, 231-232

² Zie daarover het verslag van Malkin & Stein 1990.

weg te hebben van een nerveuze, bijna meelijwekkende man dan van een monster. Tijdens het proces bleef Eichmann op een absurde, irritante en bijna kinderlijke manier benadrukken dat hij niemand persoonlijk gedood had en dat hij slechts bevelen opgevolgd had. Hem kon, aldus zijn eigen stellige overtuiging, niets verweten worden. Hij had slechts naar eer en geweten de opdracht die hem was toebedeeld, proberen te vervullen. Wat die opdracht was, kon hem niet kwalijk genomen worden. Hij was slechts de uitvoerder. Hij had zich volledig ondergeschikt gemaakt aan Adolf Hitler aan wie hij een eed van trouw gezworen had en die hij naar vermogen diende. Aan zijn ontvoerders in Argentinië liet hij weten dat hij niet gelukkig was met het plan de Joden te vermoorden. Hij had liever gezien dat ze gedeporteerd zouden worden, maar geen enkel land wilde hen opnemen, aldus Eichmann, en de enig mogelijke oplossing was daarom uitroeiing (Malkin & Stein 1990, 231). Eichmann stelde dat hij het plezier in zijn werk verloor maar dat hij zich desalniettemin volledig inzette om de taak die hem was opgedragen zo goed mogelijk uit te voeren.

Waar de meesten verontwaardigd reageerden en Eichmanns verklaring en uitleg zagen als een zwak excuus en een smoes om onder de verantwoordelijkheid uit te komen, daar geloofde de Amerikaanse filosofe Hannah Arendt, die van zowel Joodse als Duitse afkomst was en Duitsland in 1933 was ontvlucht, als een van de weinigen Eichmann wel. Zij zag in Eichmann geen racist of sadist maar veeleer een man met een beperkte manier van denken. Hij had een leider en superieuren die hij moest gehoorzamen, had een bevel dat hij moest opvolgen en een opdracht die hij moest volbrengen, zo simpel was het. Eichmann was gehoorzaam en conformistisch, loyaal aan zijn superieuren en iemand die plichtsgetrouw zijn taken volbracht en dat naar beste vermogen deed.³ Dat juist deze op zich goede eigenschappen hem tot extreem kwaadaardige daden bracht, omschreef Arendt (1964) als de banaliteit van het kwaad. Daarmee bedoelde zij niet te zeggen dat het kwaad of de dader banaal waren, maar doelde zij op de banale wijze waarop bepaalde individuen tot extreem kwaadaardige daden kunnen komen. Eichmann was een heel gewone man, zonder gewelddadig verleden, zonder strafblad en geestelijk in goede gezondheid. Hij was geen antisemiet. De banaliteit van het kwaad is er in gelegen dat haat of een intrinsieke kwaadaardigheid niet nodig zijn om bij te dragen aan de vernietiging van een volk. Gehoorzaamheid en loyaliteit aan een kwaadaardig systeem zijn voldoende.

³ Zie ook Osiel 2001, 4-5, die spreekt van een fanatieke beroepsijver.

Hannah Arendt die als journalist Eichmanns proces volgde en haar bevindingen uiteindelijk in boekvorm publiceerde onder de titel *Eichmann in Jerusalem – a report on the banality of evil*, werd reeds tijdens het proces zwaar bekritiseerd om haar uitspraken. Ze zou Eichmann te veel verdedigen. Dit in combinatie met het gegeven dat zij er als een van de eersten op wees dat de Joden zelf een rol in hun eigen uitroeiing hadden gespeeld, maakte Arendt er niet populairder op. En tot op de dag van vandaag wordt zij om haar beschrijving van Eichmann bekritiseerd (zie m.n. Lozowick 2000; Cesarani 2004 en Rozemond 2012). Mijns inziens ten onrechte. Arendt was een van de eersten die zag wat velen niet wilden zien, namelijk dat de daders van de Holocaust in Nazi Duitsland heel gewone mensen waren en dat gehoorzaamheid en conformisme een belangrijke rol in de uitvoering van deze genocide vormden. Dit is een gegeven dat, hoewel in de wetenschap niet meer omstreden, toch vaak niet goed valt. We willen immers zo graag dat de daders van en betrokkenen bij extreme vormen van massaal geweld anders zijn, niet zijn zoals wij. We willen ons van hen distantiëren – niet alleen van hun daden maar ook van hen als persoon. Maar kunnen we dat ook? Zijn ze ook echt anders of schuilt in ieder van ons een potentiële dader die in staat is een medemens te folteren, verkrachten en doden of daar in ieder geval een bijdrage aan te leveren?

In haar boek typeerde Arendt (1964, 276) Eichmann als een nieuw type crimineel. Arendt deed dat vanuit haar politieke filosofische gedachtegoed. Maar hoe zit dat als we Eichmann en de zijnen evenals de misdrijven die zij begingen vanuit criminologisch gezichtspunt bezien? Dit is een vraag die tot op heden nog niet beantwoord is. In onderstaand betoog zal ik daarom ingaan op de twee volgende kernvragen: dienen internationale misdrijven als een wezenlijk andere vorm van criminaliteit dan commune delinquentie gekwalificeerd te worden en zijn de daders van internationale misdrijven een ander type dader dan de commune delinquent?⁴ Om deze vragen te beantwoorden, zal ik eerst ingaan op de vraag wat internationale misdrijven zijn en welke verschillende verschijningsvormen van internationale misdrijven we kunnen onderscheiden. Daarna zal ik ingaan op de vraag of deze verschillende verschijningsvormen binnen de criminologische theorievorming passen of dat sprake is van een andere vorm van criminaliteit en een ander type dader. Vervolgens zal ik

⁴ Dit wordt binnen de internationaal strafrechtelijke literatuur bv. door Mark Drumbl (2007) betoogd.

terugkeren naar Arendt, Eichmann en de banaliteit van het kwaad en nagaan of criminologisch gezien inderdaad sprake is van een nieuw type dader. Tot slot zal ik kort ingaan op de strafrechtelijke implicaties van mijn bevindingen.

Wat zijn internationale misdrijven?

Internationale misdrijven zijn extreme vormen van massaal en collectief geweld. We moeten daarbij denken aan moord, mishandeling, verkrachting en plundering in een context van extreem en structureel geweld. Wat internationale misdrijven onderscheidt van andere misdrijven is - behalve het extreme en collectieve karakter - dat zij eerder door de internationale gemeenschap dan door de nationale wetgevers strafbaar zijn gesteld. Vanwege de enorme impact die deze misdrijven hebben - en het gegeven dat dergelijke misdrijven de internationale vrede en veiligheid in gevaar kunnen brengen⁵ - worden ze binnen het internationale recht als *internationale* misdrijven gekwalificeerd. De daders worden gezien als *hostes humanis generis* oftewel vijanden van de mensheid en het wordt in het belang van de gehele internationale gemeenschap gezien dat de verantwoordelijken voor dergelijke misdrijven vervolgd en bestraft worden. Daartoe zijn niet alleen verdragen gesloten,⁶ maar ook internationale straftribunalen en het Internationale Strafhof opgericht.⁷ Deze straftribunalen en -hoven hebben jurisdictie over oorlogsmisdrijven, misdrijven tegen de menselijkheid en genocide, de drie belangrijkste internationale misdrijven.⁸

⁵ Er zijn diverse voorbeelden te geven waarbij internationale misdrijven en andere extreme mensenrechtenschendingen door de VN Veiligheidsraad als gevaar voor de internationale vrede en veiligheid gekwalificeerd werden. Zie daarover meer algemeen Grünfeld 2000.

⁶ Zie bv. de Verdragen van Genève (1949), het Genocide Verdrag (1948) en het Verdrag tegen Foltering (1984).

⁷ De oorlogtribunalen in Neurenberg en Tokio die na de Tweede Wereldoorlog werden opgericht, zijn de eerste twee internationale straftribunalen. In 1993 en 1994 werden respectievelijk het Joegoslavië tribunaal (ICTY) en Rwanda tribunaal (ICTR) door de VN Veiligheidsraad opgericht. In 1998 werd het Verdrag van Rome ondertekend dat in 2002 leidde tot de oprichting van het in Den Haag gevestigde Internationale Strafhof (ICC). Naast deze internationale straftribunalen is er ook nog een aantal gemengde tribunalen zoals in Sierra Leone, Oost Timor en Cambodja.

⁸ De tribunalen van Neurenberg en Tokio hadden tevens jurisdictie over *crimes against peace*, maar dit concept wordt heden ten dage niet meer gebruikt. Wel heeft het Internationale Strafhof naast de drie genoemde kernmisdrijven rechtsmacht over een vierde misdrijf, namelijk agressie. Het lukte niet om in 1998 bij de conferentie van Rome overeenstemming over de definitie van agressie te bereiken. Pas bij de herzieningsconferentie in juni 2011 werd wel overeenstemming bereikt. Inmiddels is de definitie van agressie dan ook opgenomen in het Statuut van Rome, namelijk in art. 8b. Het ICC heeft echter pas vanaf 1 januari 2017 rechtsmacht over dit misdrijf. Om die redenen zal ik agressie hier dan ook verder buiten beschouwing laten.

De definities zijn te vinden in de statuten van deze internationale straftribunalen en hoven. Ik zal ze hieronder kort bespreken.

Oorlogsmisdrijven

Oorlogsmisdrijven zijn schendingen van het internationale humanitaire recht dat ten tijde van gewapende conflicten van toepassing is. In dit internationale humanitaire recht, dat in de Verdragen van Genève, de Haagse verdragen en het internationale gewoonterecht is vastgelegd, zijn regels over de oorlogsvoering vervat.⁹ Een van de belangrijkste kenmerken van het oorlogsrecht is het onderscheid tussen burgers en niet-strijders (*civilians* en *noncombattants*) enerzijds en strijders (*combattants*) anderzijds. Een strijder heeft het recht te vechten en mag daarom ook aangevallen worden, terwijl een burger zich niet in de strijd mag mengen, maar ook niet aangevallen mag worden.¹⁰ Verder zijn er regels omtrent het gebruik van geweld (dat moet proportioneel zijn en is slechts toegestaan als er een militaire noodzaak toe bestaat), regels omtrent wapens (bepaalde wapens zijn verboden), de behandeling van gewonden (die moet goed zijn) en krijgsgevangenen (die mogen niet gestraft worden voor het feit dat ze gevochten hebben) en de behandeling van de burgerbevolking woonachtig in de veroverde gebieden (die moet ook goed zijn en conform de internationale mensenrechtenverdragen).¹¹ Binnen het humanitaire recht wordt een onderscheid gemaakt tussen een internationaal gewapend conflict en een intern gewapend conflict. Bij een internationaal gewapend conflict gaat de strijd tussen twee of meer staten, terwijl het bij een intern gewapend conflict gaat om een strijd tussen een staat en een niet-statelijke groepering zoals een verzetsbeweging, een rebellenleger of onafhankelijkheidsstrijders. De regelgeving voor internationale gewapende conflicten gaat veel verder dan de regelgeving voor burgeroorlogen, om de simpele reden dat staten wel bereid waren verregaande regels (en beperkingen) te accepteren ten opzichte van andere staten maar niet ten opzichte van niet-statelijke rebellerende groeperingen binnen hun eigen land.

⁹ De vier Verdragen van Genève uit 1949 en drie aanvullende protocollen uit respectievelijk 1977 en 2005 vormen de kern van het internationale humanitaire recht.

¹⁰ Uitzonderingen hierop zijn als sprake is van een levee en masse en als sprake is van een guerrilla oorlog. In dat laatste geval moeten de strijders er echter voor zorgen dat ze voldoende duidelijk van gewone burgers te onderscheiden zijn.

¹¹ Zie uitgebreid over het internationale humanitaire recht de handboeken van Fleck 2003 en Henckaerts 2005.

Het internationale recht ontbeert een rechtshandhaver en is daarom in grote mate afhankelijk van wederkerigheid (reciprociteit). Staten zijn bereid beperkingen ten opzichte van elkaar te accepteren als andere staten zich aan dezelfde beperkingen houden. Wat betreft de strijd tegen binnenlandse verzetsgroeperingen beroepen staten zich veelal op hun soevereiniteit omdat ze graag de mogelijkheid hebben de rebellerende groeperingen zo nodig hardhandig te bestrijden. Toch staat in het zogeheten gemeenschappelijke artikel 3 van de Geneefse Verdragen een beperkt aantal regels die ook in burgeroorlogen en dus interne gewapende conflicten van toepassing zijn en is het Tweede Aanvullende Protocol bij het Verdrag van Genève volledig toegespitst op interne gewapende conflicten.¹² Niet alle misdrijven die tijdens een oorlog gepleegd worden, kunnen als oorlogsmisdrijven gekwalificeerd worden. Ten eerste moet het misdrijf een link met de oorlog hebben en ten tweede moet het om een ernstige overtreding gaan. Binnen de Verdragen van Genève wordt een onderscheid gemaakt tussen gewone schendingen en de veel ernstigere schendingen, de *Grave Breaches*. Het gaat bij *Grave Breaches* om onder andere moord, foltering, mishandeling en het toebrengen van ernstig leed of letsel.¹³ De definities en strafbaarstelling van oorlogsmisdrijven zijn behalve in de Verdragen van Genève terug te vinden in art. 8 van het Statuut van het Internationale Strafhof en de artikelen 2 en 3 ICTY en art. 4 ICTR. Ze worden overigens alleen door internationale straftribunalen en strafhoven, zoals het Internationale Strafhof, vervolgd als ze onderdeel van een plan of het beleid uitmaken.¹⁴ In Nederland zijn oorlogsmisdrijven gedefinieerd en strafbaar gesteld in de artikelen 5 en 6 Wet Internationale Misdrijven.

Misdrijven tegen de menselijkheid

Misdrijven tegen de menselijkheid zijn bijzonder extreme vormen van geweld die onderdeel uitmaken van een gerichte aanval op een burgerbevolking.¹⁵ Hoewel misdrijven tegen de menselijkheid vaak in een periode van een

¹² Binnen het internationale strafrecht gaan echter steeds meer stemmen op die van mening zijn dat de regels die voor internationale gewapende conflicten bestaan ook voor interne gewapende conflicten moeten gelden. Dit is van belang omdat er steeds meer interne gewapende conflicten en steeds minder internationale gewapende conflicten zijn. Vergelijk ook Kaldor (2006) die uitgebreid ingaat op deze zogenoemde *new wars*.

¹³ Zie de artikelen 50; 51; 130 en 147 van de respectievelijke Geneefse Verdragen

¹⁴ In art. 17 van het ICC statuut staat: 'Het Hof heeft rechtsmacht ter zake van oorlogsmisdrijven in het bijzonder wanneer deze worden gepleegd als onderdeel van een plan of beleid of als onderdeel van het op grote schaal plegen van dergelijke misdrijven.'

¹⁵ Cassese (2003, 64) spreekt van *particular odious offences* en stelt: 'they constitute a serious attack on human dignity or a grave humiliation or degradation of one or more human beings.'

gewapend conflict worden gepleegd, is dat, anders dan bij oorlogsmisdrijven, niet een juridisch vereiste. Wel gaat het per definitie om een vorm van structureel geweld: het moet conform de delictsomschrijving immers gaan om een wijdverspreide of systematische aanval. Voorbeelden van vormen van geweld die hieronder vallen zijn moord, deportatie en vervolging, maar ook foltering, slavernij, seksueel geweld en apartheid. Waar het oorlogsrecht en het concept oorlogsmisdrijf een wat langere traditie heeft, daar werd de term misdrijf tegen de menselijkheid voor het eerst in een diplomatieke verklaring van 1915 gebruikt ter aanduiding van de massamoord van de Turken op de Armeniërs in die periode.¹⁶ Als juridisch concept werd de term misdrijf tegen de menselijkheid voor het eerst gedefinieerd in het statuut van het Internationale Militaire Tribunaal (IMF) dat midden jaren veertig van de vorige eeuw te Neurenberg werd opgericht ter berechting van de Nazi kopstukken. Dit was nodig omdat veel van de misdrijven die door het Nazi regime werden begaan en waarvan de eigen Duitse bevolking het slachtoffer was anders niet vervolgd en berecht konden worden.¹⁷ Inmiddels is het juridische concept misdrijven tegen de menselijkheid een ingeburgerd concept. Het is onder andere strafbaar gesteld in artikel 7 van het Statuut van het Internationale Strafhof en de artikelen 5 ICTY en 3 ICTR en in Nederland in artikel 4 van de Wet Internationale Misdrijven.¹⁸

Genocide

Genocide wordt algemeen gezien als de meest extreme vorm van massaal en collectief geweld. Het betreft vormen van geweld waarbij het de intentie van de daders is om een bepaalde groep op grond van haar nationaliteit, etnische achtergrond, ras of godsdienst geheel of gedeeltelijk uit te roeien.¹⁹ Het woord genocide werd bedacht door de Poolse diplomaat Ralph Lemkin in 1944. Tot die

¹⁶ De massamoord op de Armeniërs wordt binnen de wetenschappelijke literatuur over het algemeen aangeduid als genocide. In Turkije wordt nog altijd ontkend dat het om een genocide zou gaan terwijl het – opmerkelijk genoeg – in Frankrijk recentelijk strafbaar is gesteld om te ontkennen dat het om een genocide ging. De reden dat destijds in de diplomatieke verklaring voor de term misdrijven tegen de menselijkheid werd gekozen, is omdat de term genocide pas enkele decennia later werd uitgevonden.

¹⁷ Bij oorlogsmisdrijven zijn de slachtoffers in de regel soldaten en burgers van de staat waarmee oorlog gevoerd wordt en vallen de burgers van de eigen bevolking daar niet onder. De vele misdrijven die de Nazi's tegen hun eigen onderdanen begingen, konden dus niet als oorlogsmisdrijf gekwalificeerd worden.

¹⁸ Behalve het Verdrag tegen Foltering dat zich specifiek toespitst op foltering bestaat er geen apart verdrag ten aanzien van misdrijven tegen de menselijkheid in zijn algemeenheid.

¹⁹ In strafrechtelijke zin wordt gesproken van *special intent*. Het gaat hierbij als het ware om twee lagen van intentie. De intentie om te doden en de intentie om een bepaalde groep uit te roeien.

tijd was genocide, aldus Winston Churchill, 'a crime without a name' en vielen volkerenmoord en moord onder dezelfde delictsomschrijving. Het woord genocide is opgebouwd uit het Griekse woord *genos* dat afstamming betekent en de Latijnse uitgang *-cide* dat moord betekent. Omdat het tot 1948 duurde voordat genocide met de ondertekening van het Genocide Verdrag als juridisch concept binnen het internationale recht erkend werd, kwam genocide nog niet in het statuut van het Neurenberg tribunaal voor. De genocide op de Joden werd als een misdrijf tegen de menselijkheid gekwalificeerd. Genocide is behalve in het Genocide Verdrag gedefinieerd in artikel 6 van het Statuut van het Internationale Strafhof alsook in de artikelen 4 ICTY en 2 ICTR. De Rwandese burgemeester Akayeshu was op 2 september 1998 de eerste verdachte die door een internationaal straftribunaal voor genocide werd veroordeeld. In Nederland is genocide strafbaar gesteld in artikel 3 van de Wet Internationale Misdrijven.

Het wezenskenmerk van de drie internationale misdrijven is dus dat het per definitie gaat om extreme vormen van structureel en systematisch geweld die door de internationale gemeenschap als zeer verwerpelijk worden beschouwd en ten aanzien waarvan internationale straftribunalen en het Internationale Strafhof rechtsmacht hebben.

Verschijningsvormen van internationale misdrijven

In de literatuur wordt wel geopperd dat het bij internationale misdrijven om een afzonderlijke vorm van criminaliteit gaat. Als argumenten daarvoor worden aangevoerd dat het om extreme vormen van massaal geweld gaat waarbij meestal de staat betrokken is en statelijke actoren de misdrijven begaan. De daders zouden vaak geen deviante individuen, maar gehoorzame massa's zijn en er is per definitie sprake massavictimisatie. Dit is echter niet altijd, noch per definitie het geval.²⁰ Omdat juist de rol van de staat en statelijke actoren zo opmerkelijk is, onderscheid ik onderstaande vier verschillende verschijningsvormen van internationale misdrijven:

1. Internationale misdrijven begaan door statelijke actoren op bevel van of met goedkeuring van de staat.

²⁰ In de delictsomschrijvingen van de drie kernmisdrijven staat geen enkele verwijzing naar de rol van de staat met uitzondering van de definitie van foltering in art. 1 Verdrag tegen Foltering. Daarin staat dat mishandeling alleen als foltering gekwalificeerd kan worden als het begaan wordt 'by or at the instigation of or with the consent or acquiescence of a public official or other person acting in an official capacity'.

2. Internationale misdrijven begaan door niet-statelijke actoren op bevel van of met goedkeuring van de staat.
3. Internationale misdrijven begaan door statelijke actoren zonder goedkeuring van de staat.
4. Internationale misdrijven begaan door niet-statelijke actoren en zonder goedkeuring van de staat.

In de volgende subparagrafen zal ik nader ingaan op deze vier verschillende verschijningsvormen. Daarbij zullen telkens de verschillende varianten beschreven worden, de typische kenmerken blootgelegd worden alsook voorbeelden gegeven worden. Nagegaan zal worden in hoeverre gesteld kan worden dat het daarbij in vergelijking met commune delinquentie al dan niet om een wezenlijk andere vorm van criminaliteit gaat.

1. Internationale misdrijven begaan door statelijke actoren op bevel van de staat

Het gaat bij deze eerste variant om vormen waarbij de misdrijven door de hoogste gezagsdragers en politieke leiders van een staat geïnitieerd worden. Zij zijn direct bij de misdrijven betrokken en hebben het bevel of de opdracht daartoe gegeven. Zij maken bovendien gebruik van hun macht en alle daarbij behorende middelen, niet alleen om de misdrijven te begaan maar ook om hun handelen te legitimeren. Politieke retoriek en propaganda worden ingezet om te laten zien dat de maatregelen rechtmatig en noodzakelijk zijn. In extreme gevallen, zoals in Nazi Duitsland en in Zuid Afrika ten tijde van het Apartheidsregime, worden zelfs wetten en maatregelen publiekelijk afgekondigd die aanzetten tot discriminatie, massale schendingen van de rechten van de mens en internationale misdrijven. In andere gevallen maken de misdrijven wel deel uit van het beleid maar is daarvan in openbare stukken niets terug te vinden en worden de bevelen alleen mondeling overgebracht of in vertrouwelijke richtlijnen vastgelegd. Een voorbeeld daarvan is hetgeen in de Verenigde Staten ten tijde van de *War on Terror* gebeurde.²¹

Kenmerkend voor deze variant en verschijningsvorm is dat de misdrijven deel uitmaken van het beleid van de staat en derhalve binnen de staat niet als misdrijven gekwalificeerd worden. De staat treedt niet op om de misdrijven een

²¹ Zie de vele vertrouwelijke richtlijnen die een onmenselijke behandeling en zelfs foltering toestonden en die later uitgelekt en openbaar gemaakt zijn in onder andere de compilatie van Greenberg & Dratel 2005.

halt toe te roepen maar instigeert en initieert deze juist en rechtvaardigt de misdrijven publiekelijk. Staten gebruiken daartoe diverse rechtvaardigingen en neutralisatietechnieken die in de propaganda en politieke retoriek vervat zitten en aldus geïnstitutionaliseerd worden (vgl. Alvarez 1997 en Neubacher 2006). Binnen deze retoriek wordt het bestaan en belang van mensenrechten over het algemeen niet ontkend maar op zo'n manier uitgelegd dat ze (1) niet aan alle mensen toekomen en (2) niet absoluut zijn daar zij met het oog op hogere doelen en belangen opzij gezet kunnen worden. Met andere woorden: tweederangsburgers, verzetsstrijders, rebellen, terroristen en andere vermeende vijanden van het volk kunnen geen beroep doen op deze mensenrechten en het hogere belang (verdedigen van de staat of het bewerkstelligen en creëren van een nieuwe en betere staat) maakt het mogelijk deze rechten (tijdelijk) in te perken of opzij te zetten. Omdat de staat niet alleen politieke macht maar ook het politieke gezag en wetgevende bevoegdheden heeft, heeft hij daartoe unieke mogelijkheden.²²

Juist omdat de staat ongekende middelen en mogelijkheden heeft, zijn de gevolgen - als de staat deze inzet om internationale misdrijven te begaan - vaak ook extreem en gaat het in dergelijke gevallen over het algemeen om enorm grote aantallen slachtoffers en dus massavictimisatie. Dat is overigens niet altijd noch per definitie het geval. Zo werden op 8 december 1982 in Suriname vermoedelijk op gezag van toenmalig legerleider en huidig president van Suriname Desi Bouterse de zogenoemde Decembermoorden gepleegd waarbij 15 politieke opposanten werden mishandeld en vermoord. Dat is in verhouding tot de 6 miljoen Joden die Adolf Hitler de dood injoeg een gering aantal, maar John Dugard concludeerde in een rapport dat hij op 7 juli 2000 op verzoek van het Amsterdamse Hof schreef, dat het in casu toch om een misdrijf tegen de menselijkheid ging omdat het om een gerichte en systematisch uitgevoerde aanval ging. Dit voorbeeld doet er echter niet aan af dat het bij misdrijven door de staat geïnitieerd vaak om grote aantallen slachtoffers gaat.²³ Volgens de Wereldgezondheidsorganisatie WHO zijn alleen al in de twintigste eeuw meer

²² Marc Groenhuijsen (2007, 647) beschreef dit in zijn DD-redactioneel als de definitiemacht.

²³ Daarbij moeten we niet alleen aan de directe maar ook aan de indirecte slachtoffers denken. Slachtoffers die niet sterven als gevolg van direct geweld, maar op de vlucht slaan en bijvoorbeeld een hongerdood sterven of het slachtoffer worden van ziektes en epidemieën. Hoewel het aantal indirecte slachtoffers moeilijk is vast te stellen, zijn wetenschappers het er wel over eens dat de aantallen indirecte slachtoffers vele malen groter zijn dan de aantallen directe slachtoffers. Zie Human Security Report 2009/2010, 105-109 (beschikbaar op <http://www.hsrgroup.org/human-security-reports/human-security-report.aspx>) en Hawkins 2008.

dan 191 miljoen mensen gestorven als een gevolg van collectief geweld. Dit zijn niet allemaal slachtoffers van de staat alleen, maar het geeft wel de grootte van het probleem aan. Een bijzonder aspect is hierbij dat - juist omdat de misdrijven op bevel van de staat begaan worden - de slachtoffers door hun eigen regering niet als slachtoffers erkend worden. Ze worden binnen de politieke retoriek afgeschilderd als vijanden, verraders, de veroorzakers van veel ellende of als tweederangsburgers ten aanzien waarvan harde aanpak vanuit nationaal belang noodzakelijk is en zeker niet als slachtoffers van massaal en collectief geweld (vgl. Pemberton et al. 2011 en Letschert 2012)

Juist omdat de staat de misdrijven initieert, is over het algemeen een groot aantal statelijke actoren op een of andere manier bij de misdrijven betrokken. Behalve het staatshoofd en de politieke leiders, zijn dat over het algemeen ook een groot aantal regeringsfunctionarissen, het bureaucratische staatsapparaat, het leger en de politie of speciaal daartoe uitgeruste andere gemilitariseerde eenheden. Staten zijn hiërarchisch gestructureerd en zeker in dictatoriale en repressieve staten die de mensenrechten structureel schenden en internationale misdrijven begaan, is die hiërarchie van cruciaal belang en gaan de bevelen over vele schijven. Staatshoofden die internationale misdrijven initiëren, zullen zelden tot nooit direct en fysiek betrokken zijn bij de misdrijven. Zij bepalen wel het beleid, maar laten de organisatie aan anderen over. Dat kunnen ministers, legerleiders of leiders van andere gemilitariseerde en gespecialiseerde organisaties zijn. De uiteindelijke uitvoering ligt over het algemeen in handen van de statelijke autoriteiten c.q. functionarissen van de staat zoals leger, politie of speciale eenheden. Ook deze organisaties zijn sterk hiërarchisch gestructureerd. De fysieke daders zijn over het algemeen de rekruten in de onderste lagen van deze hiërarchie. Rekruten binnen deze organisaties hebben geen enkele zeggenschap over het beleid maar wel de (soms zelfs wettelijke) plicht hun superieuren te gehoorzamen. Deze rekruten en voetsoldaten zijn degenen die het vuile werk moeten opknappen en die moorden en verkrachten, mishandelen en plunderen op bevel van de staat. Zij begaan wat in de literatuur *crimes of obedience* genoemd worden. Een *crime of obedience* kan in navolging van Kelman en Hamilton (1989, 46) gedefinieerd worden als 'an act performed in response to orders from authority that is considered illegal or immoral by the international community'.

Het gaat met andere woorden om daders die op bevel van de staat en in lijn met

het nationale beleid misdrijven begaan.²⁴

Staten die op deze wijze internationale misdrijven begaan, kunnen gekwalificeerd worden als criminele staten. Voorbeelden daarvan zijn Nazi-Duitsland, het Apartheidsregime in Zuid Afrika, de genocidale regimes in Rwanda, Cambodja en recenter Soedan, de dictatoriale en militaire regimes in Zuid-Amerika en in Griekenland ten tijde van het kolonelsregime alsook de weinig democratische regimes in China, Birma, Noord-Korea, Irak en Syrië. Maar in beginsel kunnen ook democratische staten in de strijd tegen vermeende vijanden of terroristen dergelijke misdrijven initiëren. De bezetting van Israël van de Palestijnse gebieden en de *War on Terror* die in de Verenigde Staten na de aanslagen op de VS werd gelanceerd, zijn daarvan voorbeelden.

2. Internationale misdrijven begaan door niet-statelijke actoren op bevel van of met goedkeuring van de staat

Internationale misdrijven kunnen ook begaan worden door niet-statelijke actoren op bevel of met goedkeuring van de staat. Vooral als een staat openlijk zijn middelen inzet om internationale misdrijven te begaan, zijn vaak ook vele niet-statelijke actoren als mededaders of medeplichtigen bij de misdrijven betrokken: scholen, winkels, woningbouwverenigingen, die bepaalde bevolkingsgroepen in lijn met het beleid van de staat de toegang weigeren en geen diensten meer verlenen. In extremere gevallen kan een staat bijvoorbeeld bepaalde beroepsgroepen heel direct bij de misdrijven betrekken, zoals artsen die bij folteringenerop moeten toezien dat het slachtoffer niet bezwijkt of op een zodanige manier gefolterd wordt dat er geen zichtbare sporen achterblijven. Of artsen die, zoals in Nazi Duitsland, geacht werden aan het zogenaamde euthanasieproject mee te werken waarbij minder validen en geestelijk gehandicapten vermoord werden.

In sommige gevallen worden ook burgers door de statelijke machthebbers bij de misdrijven betrokken. We kunnen daarbij verschillende varianten onderscheiden. Ten eerste de situatie waarbij de staat burgers oproept dan wel dwingt mee te

²⁴ Dat daders *crimes of obedience* begaan sluit overigens niet uit dat daarnaast ook andere motieven zoals haat of racisme en eigenbelang een rol spelen. Zie voor voorbeelden daarvan in Darfur Hagan et al. 2005 en Hagan & Raymond-Richmon 2009; in Rwanda Verwimp 2005 en in voormalig Joegoslavië Tanner 2007 en 2011. Ook komt het voor dat bepaalde daders door sadisme gedreven worden, maar dit is, anders dan vaak verwacht, slechts een minderheid. Geschat wordt dat zo'n 5% van de daders door sadisme gedreven worden zie o.a. Todorov 1999. Zie voor een uitgebreide typologie waarin allerlei verschillende motieven aan de orde komen: Smeulders 2008.

doen. Een typisch voorbeeld hiervan is de genocide in Rwanda waar burgers opgeroepen en deels gedwongen werden om deel te nemen aan de massaslachtingen. Ook hier geldt weer dat in theorie het verschil tussen oproepen en dwingen helder is, maar voor de buitenstaander achteraf heel moeilijk vast te stellen en te beoordelen is. Uit interviews met daders van de genocide in Rwanda kwam duidelijk naar voren dat sommige daders een expliciete druk hebben ervaren en meededen omdat ze voor hun eigen leven vreesden, maar dat anderen juist aangaven dat er geen druk was uitgeoefend en dat degenen die niet mee wilden doen, dat ook niet hoefden (Smeulders & Hoex 2010). We kunnen daaruit concluderen dat het vaak moeilijk is om algemene conclusies te trekken en dat zeker als veel mensen betrokken zijn de individuele verschillen groot kunnen zijn.

Burgers kunnen ook op eigen initiatief samen gaan werken met een criminele staat. Verwimp (2005) merkte bijvoorbeeld op dat veel Rwandezen die deel uitmaakten van de *killer groups* economische motieven hadden en vrijwillig een bijdrage aan de genocide leverden, simpelweg omdat ze daar voordeel bij hadden. Ze werden niet gedwongen maar sloten zich vrijwillig bij de groepen die de moorden begingen aan. In voormalig Joegoslavië sloten veel criminele burgers zich vrijwillig bij de troepen aan om zo hun criminele activiteiten in naam van volk en vaderland voort te kunnen zetten (Tanner 2007 en 2011). Een ander prominent voorbeeld zijn de premiejagers die in Nederland ten tijde van de Tweede Wereldoorlog actief op zoek gingen naar Joodse onderduikers en hen bij de Duitsers aangaven om zo koppelgeld te kunnen opstrijken. Ook zij werden niet gedwongen maar werkten vrijwillig en vaak enthousiast met de Duitse bezetter mee (Van Liempt 2002 en Kok 2005).

Tot slot zijn er gevallen en situaties bekend waarbij de staat allianties sluit met bepaalde individuen, groepen of organisaties. Een van de meest prominente voorbeelden daarvan is de alliantie tussen Milosevic en Arkan. Arkan was een door Interpol gezochte crimineel die al heel wat op zijn kerfstok had staan, als huurmoordenaar voor het regime van Tito had gewerkt en internationale bankovervallen had gepleegd, alvorens hij een soort pact met Milosevic sloot.²⁵

²⁵ Zie uitvoerig over Arkan en de situatie in voormalig Joegoslavië: Stewart 2007 en Weerdesteijn & Smeulders 2011.

Milosevic die – in een poging zijn eigen handen schoon te houden – het vuile werk graag aan anderen overliet, stuurde de Tigers die onder leiding van Arkan opereerden voor de troepen uit en gaf hun vrij spel. De Arkan Tigers veroverden de gebieden, konden daar vervolgens enkele dagen hun gang gaan, vermoordden mannen, verkrachtten vrouwen en plunderden huizen alvorens het gebied weer te verlaten om Milosevic' reguliere leger de macht over te laten nemen. Soms ook huren staten bepaalde mensen of organisaties in om bepaalde opdrachten voor hen op te knappen. Het kan daarbij gaan om *private military companies* of bijvoorbeeld milities (vgl. Alvarez 2006 en Singer 2003). Er is in dergelijke gevallen sprake van *outsourcing*. Staten doen dit zodat het vuile werk door anderen opgeknapt wordt, zonder dat het altijd tot de opdrachtgevende staat te herleiden is en deze als het uitkomt de verantwoordelijkheid van zich af kan schuiven (Jamieson & McEvoy 2005). In extreme gevallen zetten staten bijvoorbeeld huurmoordenaars in of richten illegale elite eenheden op die zich niet aan de wet gebonden achten en die voor de staat het vuile werk opknappen.

In al deze gevallen gaat het niet om staatsfunctionarissen die misdrijven in opdracht van of op bevel van de staat begaan maar om andere actoren die met de staat samenwerken en dientengevolge betrokken raken bij internationale misdrijven.

3. Internationale misdrijven begaan door statelijke actoren zonder goedkeuring van de staat

In de derde variant gaat het om internationale misdrijven die door statelijke actoren zonder goedkeuring van de staat begaan worden. Daarbij kan het zowel om onbedoelde en ongeplande excessen gaan als om een individu, groep of militaire eenheid die bewust de regels aan de laars lapt. Het kan bijvoorbeeld zo zijn dat een staat een op zich legale militaire actie uitvoert maar dat de mensen in het veld daarbij de regels van het oorlogsrecht onvoldoende in acht nemen, waardoor een situatie escaleert en zich excessen voordoen. Een voorbeeld daarvan is als een gemilitariseerde eenheid de bedoeling heeft alleen gewapende strijders aan te vallen maar daarbij door onvoorzichtigheid, nalatigheid of simpelweg praktische overwegingen op iedereen schiet en er zodoende uiteindelijk ook veel ongewapende strijders, gewonden en burgers gedood worden. Het kan echter ook zo zijn dat een individu of groep misbruik maakt van het feit dat ze altijd gewapend rond loopt en gevangenen chanteert, zich bezittingen onrechtmatig toe-eigent, gevangenen mishandelt of vrouwen misbruikt en verkracht. Dit is

bijvoorbeeld in Congo gebeurd (vgl. Eriksson Baaz & Stern 2008 en 2009). Dergelijke situaties kunnen zich voordoen zowel in een situatie waarbij de staat zelf wel actief bij andere internationale misdrijven betrokken is als in een situatie waarbij dat niet het geval is. Als de staat zelf misdrijven initieert zal hij dergelijke misdrijven zelden veroordelen en zal hij de daders zeker niet vervolgen en bestraffen. Pas als de misdrijven tegen het belang van de staat ingaan, zal deze over het algemeen tot actie overgaan. Het kan echter ook voorkomen dat de staat in een op zich legaal gewapend conflict verwickeld is en een oprechte poging doet om daarbij de internationale regelgeving te respecteren, maar het dan toch misgaat. Soms zal de staat de begane misdrijven willen toedekken en in de doofpot stoppen, zoals het Amerikaanse leger eind jaren zestig / begin jaren zeventig aanvankelijk geprobeerd heeft te doen na het My Lai massacre waarbij honderden ongewapende Vietnamese oude mannen, vrouwen en kinderen werden doodgeschoten.²⁶ In andere gevallen worden de daders door de staat opgepakt en voor hun misdrijven vervolgd, zoals met een aantal Amerikaanse soldaten in Irak en Afghanistan gebeurd is. Een voorbeeld is de Amerikaanse soldaat die op 11 maart 2012 17 Afghaanse burgers doodde, daarvoor in de VS terecht zal worden en de doodstraf riskeert.

Hoewel vanuit theoretisch perspectief het verschil tussen deze variant en de eerste variant waarin de staat de misdrijven goedkeurt, glashelder is, zijn deze twee varianten in de praktijk soms moeilijk van elkaar te onderscheiden, zeker voor een buitenstaander. Ten eerste kunnen opdrachten verkeerd begrepen of geïnterpreteerd worden, waardoor op zich legale bevelen toch in internationale misdrijven uitmonden. Een voorbeeld daarvan is als de bevelhebber aangeeft dat verdachten zwaar onder druk gezet moeten worden waarbij alle mogelijke middelen gebruikt mogen worden, bedoelende dat dit wel binnen de internationaal geldende regels moet gebeuren, terwijl de ondergeschikten dit als een vrijbrief opvatten om ook door het internationale recht verboden methoden te gebruiken. Dit kan onbedoeld gebeuren maar soms ook bewust. De hoogste autoriteiten van een staat zijn zich er vaak van bewust dat ze ervoor moeten zorgen dat de opdrachten en bevelen tot het plegen van internationale misdrijven niet tot hen

²⁶ De slachting die de Amerikaanse soldaten in My Lai hadden aangericht en waarbij waarschijnlijk 500 Vietnamesen vermoord werden, kwam echter alsnog aan het licht en in het tijdschrift LIFE werd er uitvoerig aandacht aan besteed. Dit leidde tot een strafrechtelijke vervolging en veroordeling van Luitenant Calley. Na diverse herzieningen heeft Calley uiteindelijk overigens maar drie jaar huisarrest gehad. Zie daarover uitvoeriger Bilton & Sim 1992 en Peers 1979.

te herleiden zijn en houden hun opdrachten daarom soms bewust vaag of voor tweeërlei uitleg vatbaar.

Ten tweede is het zo dat de meeste politieke gezagsdragers - tenzij de staat, zoals bijvoorbeeld Nazi Duitsland en Zuid Afrika ten tijde van de Apartheid, een openlijk crimineel beleid voert - altijd zullen ontkennen zelf expliciet dan wel impliciet opdracht tot de schendingen en misdrijven gegeven te hebben en naar de uitvoerders als de schuldigen wijzen. Dit zullen vooral de leiders van democratische staten doen die voor het overige de mensenrechten naleven. Een typerend en illustratief voorbeeld is de Bush regering. Toen de foto's van mishandelingen en vernederingen van de Iraakse gevangenen in Abu Ghraib in de populaire Amerikaanse TV serie 60 minutes werden getoond en afschuw veroorzaakten, veroordeelde Bush de daders onmiddellijk en sprak van rotte appels die het leger in diskrediet hadden gebracht en daarvoor gestraft moesten worden. Later bleek dat voor een groot deel de vernederingen en mishandelingen die door de Iraakse gevangenen werden ondergaan hun oorsprong vonden in de geheime richtlijnen die door de Bush regering waren uitgevaardigd. Daarin werd juist voorgesteld de gevangenen naakt vast te houden, angst aan te jagen en de binnen de Moslim cultuur bestaande angst voor honden uit te buiten. Allemaal handelingen die door Charles Graner en zijn groep werden uitgevoerd en wellicht daarom ook zonder gêne en angst voor eventuele strafrechtelijke gevolgen werden gefotografeerd (Smeulers & Van Niekerk 2009).

4. Internationale misdrijven begaan door niet-statelijke actoren en zonder goedkeuring van de staat.

In de vierde variant gaat het om niet-statelijke actoren die zonder goedkeuring van de staat internationale misdrijven begaan. We moeten hierbij aan verzetsorganisaties, onafhankelijkheids- en afscheidingsbewegingen of rebellengroepen en terroristen denken. Het kan daarbij zowel gaan om misdrijven die in een oorlogssituatie begaan worden als misdrijven die daar los van staan en begaan worden door illegale verzetsbewegingen, terroristische organisaties die het van aanslagen moeten hebben en rebellenlegers die het oerwoud ingevlucht zijn en af en toe een gerichte en uiterst dodelijk aanval plaatsen. Het gaat in casu vaak om overtuigingsdadgers die de legitimiteit van de macht van de heersende politieke elite betwisten en met het zittende regime de strijd aangaan en in die strijd illegale middelen gebruiken en internationale misdrijven begaan. Het kan echter ook om criminele groepen gaan die ogenschijnlijk een politieke en ideolo-

gische agenda hebben maar daarnaast ook duidelijk uit zijn op materieel gewin en in veel opzichten weinig van reguliere criminele organisaties verschillen. Soms is de politieke strijd vermengd met de strijd om de houthandel, diamanthandel, drugshandel of andere smokkelwaar. Dergelijke groeperingen kunnen de strijd aangaan met hun eigen regering of steken de kop op in zogenaamde *failed states*: staten waarin geen enkele partij de overheidsmacht voldoende sterk in handen heeft om van een regering te spreken en waarin vaak diverse gemilitariseerde groepen elkaar bevechten.

De Lord Resistance Army (LRA) van Joseph Kony is een dergelijke groep die zich in Uganda en de omliggende landen verscholen houdt maar zich regelmatig laat zien en daarbij vreselijke misdrijven begaat. In Congo zijn diverse rebellengroeperingen actief zoals de UPC en zijn militaire vleugel de FPLC waar Lubanga - de eerste verdachte die door het Internationaal Strafhof veroordeeld is - de leider van was. In Congo bevinden zich ook de Hutu-rebellen die na de genocide in Rwanda naar Congo gevlucht zijn en zich daar gegroepeerd hebben onder de naam FDLR. In Soedan zijn er diverse groepen actief en in Sierra Leone woedde tussen 1991 en 2002 een burgeroorlog waarbij diverse rebellengroepen betrokken waren. Andere voorbeelden zijn het Lichtend Pad in Peru, UNITA in Angola en de FARC in Colombia. Het kan ook zijn dat buitenlandse ondernemers of bedrijven samenwerken of handel drijven met criminele staten en op die manier medeplichtig worden aan de internationale misdrijven. In Nederland kunnen Guus Kouwenhoven en Frans van Anraat die illegaal handel dreven met respectievelijk Charles Taylor en Saddam Hussein als illustratief voorbeeld dienen. Deze vormen van betrokkenheid kunnen simpelweg als collaboratie worden beschouwd en zijn dan ook in Nederland vervolgd.²⁷

Voorlopige conclusie

Uit bovenstaand overzicht blijkt dat er verschillende verschijningsvormen en varianten zijn waaronder internationale misdrijven gepleegd worden. De staat kan, maar hoeft niet betrokken te zijn. De misdrijven kunnen op bevel van de

²⁷ Van Anraat werd op 9 mei 2007 door het Hof in Den Haag in hoger beroep veroordeeld tot een gevangenisstraf van 17 jaar. Hij werd medeplichtig bevonden aan het schenden van de wetten en gebruiken van de oorlog door het Iraakse regime onder Saddam Hussein de grondstoffen voor mosterdgas te leveren. Guus Kouwenhoven die verdacht werd van illegale wapenhandel met Charles Taylor en medeplichtigheid aan oorlogsmisdrijven in Liberia werd in eerste aanleg tot 8 jaar gevangenisstraf veroordeeld maar op 10 maart 2008 door het Hof in Den Haag in hoger beroep vrijgesproken. Het OM ging echter met succes in cassatie en de zaak is terugverwezen naar het Hof.

staat of op eigen initiatief gepleegd worden. De staat kan zijn goedkeuring daaraan geven of juist niet, de misdrijven kunnen met voorbedachten rade gepleegd worden of het gevolg van een onbedoeld uit de hand gelopen situatie zijn. Het kan om incidenten of structureel geweld gaan (alhoewel er ook bij incidenten sprake van een bepaalde systematiek moet zijn om aan de kwalificatie van een internationaal misdrijf te voldoen). De misdrijven kunnen begaan worden door een dictatoriale, repressieve en criminele staat maar ook door democratische staten. De misdrijven kunnen begaan worden door statelijke autoriteiten en actoren maar ook door burgers. Daders kunnen reeds een crimineel en gewelddadig verleden hebben, maar dat is vaak juist ook weer niet het geval. Daders kunnen primair door gehoorzaamheid, conformisme en loyaliteit gedreven worden, maar ze kunnen ook uitsluitend uit zijn op eigen belang of criminele motieven hebben. Omdat er per definitie sprake moet zijn van collectief en structureel geweld is er altijd sprake van een relatief grote groep daders. Echter ook binnen een bepaalde situatie kunnen de motieven van de daders zeer uiteenlopen en raken politiek en crimineel geweld soms zo met elkaar verweven dat een onderscheid daartussen soms zeer moeilijk te maken is.²⁸ Alleen al daaruit kan geconcludeerd worden dat het bij internationale misdrijven niet per definitie in vergelijking met gewone commune criminaliteit om een wezenlijk andere vorm van criminaliteit gaat.

Dit betekent echter niet dat daaruit meteen volgt dat alle verschijningsvormen en varianten van internationale misdrijven grote parallellen met commune criminaliteit vertonen. Bij vooral de eerste verschijningsvorm hebben de misdrijven in vergelijking met commune criminaliteit een andere oorsprong. De staat is immers niet normhandhaver maar dader en initieert de misdrijven. Internationale misdrijven of in ieder geval bepaalde vormen en varianten daarvan worden binnen die staat niet meer als dusdanig gekwalificeerd maar juist als legitiem en noodzakelijk. De staat (of beter: de criminele staat) gebruikt zijn politieke macht en gezag om een geperverteerde moraal en rechtsorde te institutionaliseren. Dat is een unieke situatie. Om dit en de gevolgen daarvan nader te onderzoeken, zal ik in de volgende paragrafen dan ook specifiek op deze variant inzoomen en nagaan of we in dat specifieke geval van een wezenlijk andere vorm van criminaliteit kunnen spreken.

²⁸ Vgl. ook de conclusies van Kaldor 2006 en Kalyvas 2006.

De criminele staat en zijn onderdanen

De criminele staat kan gedefinieerd worden als een staat die internationale misdrijven zelf initieert en - minstens even belangrijk - zijn politieke autoriteit, politieke macht en politiek gezag alsmede alle daarmee gepaard gaande middelen gebruikt om die misdrijven te rechtvaardigen en legitimeren. Dit kan zowel publiekelijk en via de wetgevende macht gebeuren, maar kan ook achter de schermen via geheime richtlijnen en uitvoeringsmaatregelen plaatsvinden. Dit betekent dat de staat die de macht en het gezag heeft te bepalen wat al dan niet strafbaar is bepaald gedrag – in casu bepaalde vormen van internationale misdrijven – niet langer als dusdanig kwalificeert. Dat resulteert criminologisch gezien in een unieke situatie. De doelstellingen van de criminologie zijn immers het begrijpen, verklaren, voorspellen en voorkomen van deviant gedrag, maar dat vooronderstelt wel dat bepaald gedrag ook daadwerkelijk binnen de context en samenleving waarin de dader opereert als deviant en crimineel gedrag gezien en gekwalificeerd wordt.²⁹ Als nu de staat in zijn hoedanigheid van wetgever het criminele karakter aan bepaalde vormen van crimineel gedrag – lees internationale misdrijven – ontnemt, dan is niet meer aan die primaire eis voldaan. Dit gebeurt overigens nooit in de vorm dat een staat in zijn wetgeving op zal nemen dat foltering en genocide toegestaan worden. De staat zal deze concepten als het ware herdefiniëren, waardoor bepaald gedrag niet onder de definitie valt. Een illustratief voorbeeld daarvan is de wijze waarop de Verenigde Staten in zijn richtlijnen bepaalde wat foltering was: gedragingen die extreme pijn, vergelijkbaar met pijn van zwaar lichamelijk letsel, veroorzaken. Dit is echter in strijd met de wijze waarop in internationale verdragen foltering is gekwalificeerd.³⁰ Dat de staat actief bij de misdrijven betrokken is en deze in extreme gevallen zelfs legitimeert zet het criminologische theoretische kader op zijn kop.³¹ Drie

²⁹ Dit belangrijke uitgangspunt ligt feitelijk ook ten grondslag aan het in het strafrecht zo belangrijke legaliteitsbeginsel.

³⁰ In de memo die assistant Attorney General Jay S. Bybee stuurde werd letterlijk gesteld dat: 'physical pain amounting to torture must be equivalent in intensity to the pain accompanying serious physical injury such as organ failure, impairment of bodily function or even death' (Greenberg & Dratel 2005, xiii).

³¹ Lange tijd heeft de criminologie dan ook slechts aandacht gehad voor de zogenaamde kleine criminaliteit. De oproep van Sutherland in 1939 om meer onderzoek naar witteboordencriminaliteit werd lange tijd genegeerd. Pas na de *presidential address* van Chambliss in 1989 voor de American Society of Criminology waarin hij aandrong op de bestudering van witteboordencriminaliteit zoals organisatie criminaliteit en *state crime*, werd er ook echt meer onderzoek naar deze vormen van criminaliteit gedaan. Dit gebeurde vooral vanuit de kritische criminologie zie bijvoorbeeld Barak 1991, Friedrichs 1998 en Kauzlarich & Kramer 1998.

aspecten die nauw aan elkaar verwant zijn, vallen daarbij in het bijzonder op. Ten eerste dat de staat normaliter als normhandhaver optreedt, terwijl het in casu de staat is die de norm schendt en van zijn macht gebruik maakt om bepaalde vormen van crimineel gedrag tot norm te verheffen.³² Ten tweede dat de staat als dader unieke eigenschappen heeft die ook het daderschap uniek maken. De staat heeft immers de politieke macht, het politieke gezag en de daarbij bijbehorende middelen om te bepalen wat wel en niet als crimineel gedrag beschouwd wordt, wat wel en niet strafbaar is en wat wel en niet vervolgd wordt.³³ Ten derde het gegeven dat daders in een context opereren waarin internationale misdrijven gelegitimeerd lijken. Het gedrag dat zij vertonen en de misdrijven die ze begaan, worden binnen de sociale context waarin zij opereren niet als deviant en delinquent beschouwd, maar juist als legitiem en noodzakelijk en komen voort uit gehoorzaamheid en conformisme.³⁴ Deze daders handelen niet op eigen initiatief maar op bevel van de staat, in opdracht van de staat en in de uitoefening van hun functie. Binnen de criminologische theorievorming wordt crimineel gedrag welhaast gelijkgesteld aan deviant gedrag. Gedrag dat in andere woorden afwijkt van de in een bepaalde samenleving heersende norm, dat wet overschrijdend is en dat door de betreffende samenleving als deviant, delinquent en storend gedrag wordt beschouwd. Het punt is dat in de hierboven beschreven situatie door de combinatie van de drie genoemde factoren die fundamentele

³² Het enkele gegeven dat de staat betrokken is bij misdrijven is mijns inziens niet voldoende om van een criminele staat te spreken. In navolging van Friedrichs (2007) wil ik hier betogen dat er verschillende vormen en varianten van *state crime* zijn. Friedrichs onderscheidde de criminele staat, de repressieve staat, de corrupte staat en de nalatige staat. In de beide eerste gevallen is sprake van een staat die de misdrijven tevens probeert te legitimeren terwijl de corrupte staat met name ook de eigen regels overtreedt en de nalatige staat “slechts” verweten kan worden dat hij onvoldoende optreedt.

³³ Vergelijk ook Groenhuijsen (2007 en 2011) die wijst op de definitiemacht die de politieke gezagsdragers hebben. ‘De meest waardevolle – en tegelijk ook de kwetsbaarste – plek van het rechtsstelsel ligt daar waar de inhoud wordt geformuleerd van wat binnen dat systeem als recht en wat als onrecht zal hebben te gelden’ (Groenhuijsen 2007, 647). Deze definitiemacht misbruiken, leidt volgens Groenhuijsen tot de ‘ultieme perversie van de rechtsorde’. In democratische staten is juist om dergelijk machtsmisbruik tegen te gaan sprake van een scheiding der machten en wordt ook het handelen van bijvoorbeeld het staatshoofd aan een systeem van checks and balances onderworpen. Staten die internationale misdrijven begaan zijn echter vaak dictatoriale staten waarbij controlemechanismen afgeschaft zijn of democratische staten die deze mechanismen omzeilen al dan niet met een beroep op de presidentiële en discretionaire bevoegdheden als het om kwesties van nationale veiligheid gaat.

³⁴ Een kritische lezer zal wellicht stellen dat dit binnen criminele groepen en organisaties altijd het geval is. Dat veel daders met behulp van neutralisatietechnieken hun eigen gedrag zullen goedpraten en daaraan aldus het criminele element ontnemen. Dat is op zich juist. Een belangrijk verschil echter is of je die overtuiging ontleent aan een delinquente groep en organisatie die criminele activiteiten ontplooit, of aan de staat aan wie nu juist het gezag is toebedeeld om te bepalen wat wel en niet crimineel is.

eigenschap van crimineel gedrag (namelijk dat het binnen de staat als deviant en crimineel gekwalificeerd wordt) niet langer van toepassing is. Met andere woorden: de criminele staat hanteert een geperverteerde moraal waarin extreme vormen van collectief en gewelddadig gedrag niet langer als crimineel gedrag gekwalificeerd worden maar als noodzakelijk en legitiem. Vooral de toespraak van Heinrich Himmler ten overstaan van de *Einsatzgruppen* betrokken bij de massaexecuties illustreert een dergelijke geperverteerde moraal: ‘Dies durchgehalten zu haben heißt im Hinblick auf Beteiligung an der Judenvernichtung und dabei – abgesehen von Ausnahmen menschlicher Schwächen – anständig geblieben zu sein, das hat uns hart gemacht’ (Jäger 1962, 82). In een dergelijke maatschappij lopen juist degenen die vasthouden aan de oude moraal en weigeren onschuldige burgers te folteren en vermoorden gevaar.

Pas als we het internationale normatieve kader erbij pakken en de internationale regelgeving als maatstaf hanteren, kunnen we op goede juridische gronden bepaald gedrag alsnog als crimineel gedrag kwalificeren. Anders dan voor internationaalrecht juristen zal voor veel fysieke daders dit internationale normatieve kader geen echt referentiekader zijn. Het hoge abstractieniveau van dit kader zal het altijd afleggen tegen de overweldigende invloed van de directe sociale context waarin vooral de fysieke daders opereren. En hoewel vanuit moreel en juridisch perspectief betoogd kan worden dat het internationale normatieve kader doorslaggevend is en niemand zich wat betreft zijn betrokkenheid bij internationale misdrijven met succes kan en mag beroepen op een bevel van hogerhand, zet het gegeven dat de dader handelt in opdracht van de staat en vanuit een context waarin dat gedrag door diezelfde staat als legitiem en noodzakelijk gekwalificeerd wordt, vanuit sociaalwetenschappelijk en criminologisch perspectief alles op zijn kop en maakt dat we hier met recht van een wezenlijk andere vorm van criminaliteit kunnen spreken.

Dit betekent overigens niet dat geen enkele criminologische theorie meer van toepassing is. Net als in de organisatiecriminologie gebruikelijk kunnen we bij de bestudering van internationale misdrijven niet de individuele delinquent maar de organisatie - in casu de staat – als voornaamste sociale actor en analyse eenheid gebruiken. Het wordt dan onmiddellijk duidelijk dat een aantal klassieke criminologische theorieën gebruikt kunnen worden om het criminele gedrag van de staat te verklaren. Zo kan het gedrag van de Amerikaanse regering onder Bush na de aanslagen op de VS heel goed met de in de organisatiecriminologie

veel gebruikte *strain theory* verklaard worden (Smeulers & Van Niekerk 2009). Deze theorie gaat er vanuit dat als er onvoldoende legale middelen zijn om een belangrijk doel te bereiken zowel individuen als organisaties er toe over kunnen gaan om illegale middelen te gebruiken om zo het zo belangrijk geachte doel alsnog te bereiken. Bush en zijn regering zagen zich met de dreiging van nieuwe terroristische aanslagen geconfronteerd en achtten de bestaande legitieme middelen onvoldoende om de strijd tegen het terrorisme effectief aan te kunnen gaan en nieuwe aanslagen te voorkomen en kozen daarom voor illegale middelen die ze wel effectief of in ieder geval effectiever achtten (vgl. ook het onderzoek van Kauzlarich & Kramer 1998).

Naast de staat als actor kunnen ook de leiders en politieke machthebbers en gezagsdragers aan de hand van criminologisch onderzoek op basis van klassieke criminologische theorieën geanalyseerd worden. Zij spelen immers een bijzondere rol en zijn bepalend voor het handelen van de staat als actor. Aan de top van de hiërarchie figureert de politiek leider, het staatshoofd die de macht heeft en het beleid bepaalt. Zij zijn in alle opzichten de meest verantwoordelijken, het zijn de zogenoemde *criminal masterminds*. Voorbeelden van dergelijke *criminal masterminds* zijn Adolf Hitler, Josef Stalin, Saddam Hussein, Idi Amin, Pol Pot en Slobodan Milosevic. Gezien hun macht zijn zij in belangrijke mate bepalend voor het handelen van de staat en de context en omstandigheden waarin onderdanen van de staat opereren. Anders dan alle anderen plegen zij ook geen *crimes of obedience* maar zetten anderen daartoe aan. In criminologische zin is het gedrag van deze daders nog het beste te vergelijken met het gedrag van leiders van criminele organisaties, sekte leiders en witteboordencriminelen. In sommige gevallen, gaat het om sadistische en zeer kwaadaardige leiders voor wie de misdrijven een doel op zich zijn (Fromm 1973), terwijl in andere gevallen het geweld vooral een instrumenteel karakter lijkt te hebben. Het grote verschil tussen deze daders en maffia bazen, witte boorden criminelen, sekte leiders en vergelijkbare criminelen is dat zij politieke macht hebben verworven en vanuit deze functie en met behulp van deze macht hun criminele activiteiten ontplooiën en legitimeren.³⁵ De beschikbaarheid over deze middelen maakt hen als daders

³⁵ Gesteld wordt wel dat met name witteboordencriminelen en de Italiaanse maffia ook politieke macht hebben, maar in die gevallen zou ik eerder van afpersing en corruptie en een corrupte staat dan van een criminele staat spreken, waarbij ik overigens niet wil afdoen aan het criminele karakter daarvan noch aan de gevaren die dergelijke vormen van corruptie voor de samenleving en rechtsorde betekenen.

uniek. Door het opheffen van de democratische controle en het opheffen van de scheiding der machten creëren ze voor zichzelf de unieke omstandigheden om oorlogsmisdrijven, misdrijven tegen de menselijkheid en genocide te begaan. Hoewel de middelen van deze groep daders uniek is, zijn de daders zelf als criminologisch fenomeen wellicht minder uniek. De *strain theory* alsook de rationele keuzetheorie zijn criminologische theorieën die het gedrag van deze daders kunnen verklaren. Ook sluit ik niet uit dat in de toekomst onderzoek naar hun levensloop interessante inzichten oplevert, zoals dat ook bij veel commune delinquenten het geval is.

Het criminologisch gezien veruit meest vergaande gevolg van het gegeven dat de staat niet langer normhandhaver maar dader is, is dat daarmee een zeer bijzondere context gecreëerd is waarin de onderdanen van de staat opereren. Het gaat immers om een politieke, ideologische, institutionele en sociale context die misdrijven legitimeert en waarin gezagsgetrouwe onderdanen die zich aan die context conformeren verworden tot criminelen: daders van internationale misdrijven. Tussen de politieke machthebbers van een criminele staat en de onderdanen daarvan die weinig tot geen macht en zeggenschap hebben en binnen die context opereren, bestaat een enorm verschil. De een bepaalt de context, de ander is daarvan een product.³⁶ Het is vooral dit punt, de geperverteerde moraal waarin gezagsgetrouwe onderdanen van een criminele staat opereren en aangezet worden tot het begaan van internationale misdrijven, dat maakt dat deze verschijningsvorm een variant van een wezenlijk andere aard is dan commune criminaliteit en die kan verklaren waarom vaak zoveel gewone en gezagsgetrouwe onderdanen bij internationale misdrijven betrokken raken en tot gezagsgetrouwe criminelen verworden.

De gezagsgetrouwe crimineel

De gezagsgetrouwe crimineel is een staatsfunctionaris of onderdaan van een staat die internationale misdrijven initieert en tevens legitimeert en die in opdracht van de staat bij deze misdrijven betrokken raakt. De gezagsgetrouwe crimineel handelt uit gehoorzaamheid, conformisme en loyaliteit en begaat *crimes of obedience*. Juist omdat de gezagsgetrouwe crimineel in opdracht van de

³⁶ Dat betekent zoals ik later zal betogen overigens niet dat de mens een weerloos product van zijn omgeving is, want dat is hij niet. De omgeving heeft een enorme invloed op het handelen en ideeën van de mens maar het gaat altijd om een wisselwerking tussen de mens en zijn omgeving. Door zijn handelen bepaalt de mens immers ook hoe zijn omgeving eruit ziet.

staat handelt, gelooft hij vaak ook in de legitimiteit, noodzaak en juistheid van zijn handelen. Gezagsgetrouwe criminelen zijn de trouwe onderdanen van een criminele staat en daarmee ook de typische producten van een dergelijke staat. Anders dan commune delinquenten opereren zij in een politieke, ideologische, institutionele en sociale context die de misdrijven als legitiem kwalificeert. Hun gedrag wordt door de statelijke autoriteiten die hun de opdracht geven niet als crimineel gedrag gekwalificeerd en anders dan bij commune delinquenten komt hun gedrag dus niet uit deviant gedrag voort, maar is juist sprake van aan de staat gehoorzaam, conformistisch en aangepast gedrag. Om hun criminele gedrag te verklaren, moeten we anders dan ten aanzien van commune delinquenten de vraag stellen waarom zij de bevelen gehoorzamen en zich conformeren aan de nieuwe normen en waarden en zich loyaal en trouw aan de criminele staat opstellen. Dit is een fundamenteel andere vraag dan die ten grondslag ligt aan de meeste criminologische theorieën. Het is dan ook de kennis uit de sociale psychologie veel eerder dan uit de criminologie die ons kan helpen verklaren waarom deze daders hun misdrijven begaan en de paradox van de gezagsgetrouwe crimineel kan ontrafelen. Ik zal die kennis hieronder uiteenzetten.

De mens is een sociaal wezen en laat zich in sterke mate door zijn omgeving beïnvloeden.³⁷ De mens past zich met andere woorden aan zijn omgeving aan en laat zich door anderen en de in de maatschappij heersende normen en waarden leiden.³⁸ Dat leidt ertoe dat in een democratische rechtstaat de meeste mensen zich – buiten een mogelijk rebelse periode in hun jeugd – over het algemeen vrij goed aan hun omgeving aanpassen en zich bovendien aan de wet houden. De meesten van ons zijn gezagsgetrouwe burgers die zich conformeren aan de in de maatschappij heersende normen en waarden. Juist omdat we sociale wezens zijn en anderen nodig hebben, doen we vaak wat van ons verwacht en verlangd wordt. Thuis, op school en op de werkvloer. In een democratische rechtstaat zal dat ertoe leiden dat de meeste mensen geen crimineel gedrag vertonen en zeker geen extreem gewelddadig gedrag. Dat is immers bij wet verboden. Juist deze gezagsgetrouwheid kan ons in een geperverteerde en criminele staat tot criminelen maken. De politieke, ideologische, institutionele en sociale context kan ervoor zorgen dat we in een geperverteerde en criminele staat betrokken raken

³⁷ Zie hierover de uitgebreide lessen en ook experimenten uit de sociale psychologie zoals vervat in o.a. Aronson 2004.

³⁸ Zie bv. de experimenten van Asch 1951.

bij internationale misdrijven. Eigenschappen als gehoorzaamheid, conformisme en loyaliteit, die ons in een gewone democratische rechtstaat op het rechte pad houden, maken dat we in een criminele staat juist gemakkelijk betrokken raken bij de misdrijven die door de staat en op gezag van de staat begaan worden. Het experiment van Milgram (1975), dat hij in de jaren zestig aan de universiteit van Yale uitvoerde, heeft aangetoond hoe gemakkelijk binnen een laboratoriumexperiment gewone mensen ertoe gebracht kunnen worden om een ander elektrische schokken toe te dienen. Dit experiment legde het dilemma en de moeilijke keuze waarmee gewone burgers die een illegaal bevel krijgen perfect bloot.

In dit experiment verkeren de proefpersonen in de veronderstelling dat het om een leer-experiment gaat. In werkelijkheid gaat het er echter om te zien hoeveel proefpersonen bereid zijn een andere persoon een elektrische schok toe te dienen. In het begin van het experiment moet de proefpersoon een andere persoon een alleszins acceptabele schok van 15 volt toedienen, maar bij elke nieuwe schok die toegediend wordt, komt daar 15 volt bij tot een maximum van totaal 450 volt.³⁹ Milgram was er vanuit gegaan dat slechts een zeer klein percentage van de proefpersonen bereid zou zijn uiteindelijk een schok van 450 volt toe te dienen. Maar hij had het mis. Uit de talloze experimenten bleek dat 65% van de proefpersonen bereid was om op verzoek van een ander die als legitieme autoriteit beschouwd werd, een medemens een elektrische schok van maar liefst 450 volt te geven. Milgram liet daarmee zien hoe groot de sociale druk is die van een autoriteit uitgaat en hoeveel mensen zich dan gedwongen voelen om aan dat bevel gehoor te geven.

Wat het experiment verder laat zien, is dat de proefpersoon voor een moeilijke keuze staat. Hij kan zijn eigen moraal volgen en weigeren een ander individu elektrische schokken toe te dienen. Daarvoor moet hij echter weigeren aan de opdrachten van de experimentator te voldoen. Dat kan niet anders dan door de legitimiteit van het experiment en de autoriteit van de experimentator in twijfel te trekken en te doorbreken. Dat blijkt geen gemakkelijke opgave omdat het een breuk met de sociale context en alle daarin vervatte normen en waarden betekent. De ongeschreven regels van onze sociale omgang houden immers in dat we autoriteiten juist moeten vertrouwen en volgen en hun verzoeken en

³⁹ Wat de proefpersoon niet weet, is dat de schokken niet daadwerkelijk worden toegediend. De elektriciteit is niet echt aangesloten en de ingehuurd acteur die de zogenaamde schokken krijgt, doet slechts alsof.

bevelen moeten opvolgen. Veel gemakkelijker is het - en de meerderheid van de proefpersonen kiest daar ook voor - om de eigen morele bezwaren opzij te zetten en door te gaan en de verklaringen en uitleg van de experimentator (dat de schokken pijn doen maar niet gevaarlijk zijn) te geloven en alle verantwoordelijkheid op de leider van het experiment af te schuiven. De bewaard gebleven filmbeelden laten duidelijk zien dat hoewel veel proefpersonen zichtbaar nerveus zijn en niet blij zijn met de opdracht die zij krijgen, velen toch niet in staat zijn de autoriteitsrelatie te doorbreken en met het experiment te stoppen. Telkens als een proefpersoon wil stoppen, maant de autoriteit deze tot doorgaan met standaard zinnetjes inhoudende dat het voor het experiment van belang is dat de proefpersoon doorgaat. Uit de resultaten van het experiment blijkt dat de ruime meerderheid voor deze ogenschijnlijk lichte druk zwicht en doorgaat met het toedienen van elektrische schokken. Milgram alsook degenen die na hem vergelijkbare experimenten hebben uitgevoerd, hebben in allerlei variaties aangetoond dat bepaalde factoren de mate waarin de proefpersonen aan de opdracht gevolg geven sterk beïnvloeden.⁴⁰ De belangrijkste conclusie blijft echter dat het kennelijk ontzettend moeilijk is een verzoek, opdracht of bevel van een als legitiem beschouwde autoriteit naast ons neer te leggen zelfs als dat bevel inhoudt dat we een handeling moeten verrichten die indruist tegen onze normen en waarden en die inhoudt dat we een ander een zware en gevaarlijke elektrische schok moeten toedienen. Een opmerkelijke maar veelzeggende bevinding naar aanleiding van het Milgram experiment is dat degenen die uiteindelijk de opdracht van de experimentator naast zich neerlegden en uit eigen beweging met het experiment stopten, zich schuldiger voelden dan degenen die doorgingen (Schurz 1985).

Critici hebben behalve kritiek op de ethische aspecten van het Milgram experiment zich vooral ook afgevraagd wat een laboratoriumexperiment over de realiteit zegt en of een dergelijk experiment wel enige relevantie heeft. De werkelijkheid is immers zo veel complexer. Hoewel ik het met dat laatste eens ben, denk ik dat het Milgram experiment van onschatbare waarde is geweest omdat het de wezenskenmerken van de relatie tussen autoriteit en ondergeschikte en de druk die van een verzoek, opdracht of bevel uitgaat, haarscherp blootlegt. Milgram heeft het experiment destijds opgezet omdat hij daarmee Eichmann's ongelijk wilde aantonen: hij wilde aantonen dat gezonde en normale

⁴⁰ Zie hierover zeer uitvoerig Smeulers & Grünfeld 2011, 211-232.

individuen niet zomaar op bevel van een autoriteit een ander pijn doen. En ook de psychiaters, collega wetenschappers, studenten en andere volwassenen die hij om een voorspelling had gevraagd, spraken de verwachting uit dat slechts een zeer gering aantal proefpersonen de elektrische schokken zou blijven toedienen (Milgram 1975, 30-31). Het experiment wees echter anders uit en toonde aan dat mensen wel degelijk puur uit gehoorzaamheid een ander pijn kunnen doen. Veel proefpersonen gaven achteraf aan dat ze de experimentator niet wilden teleurstellen en niet onbeleefd wilden zijn door het experiment te staken en zo de autoriteit van de experimentator in twijfel te trekken. Dat hoort immers niet. Hieruit blijkt hoe moeilijk het is om aan de eigen morele normen en waarden vast te houden als een ander daaraan een andere betekenis geeft en vanuit de sociale context waarin men opereert het niet gepast geacht wordt om die betekenis in twijfel te trekken. Het Milgram experiment toont met andere woorden aan hoe dwingend een sociale context kan zijn. In een criminele staat hebben personen echter behalve met die sociale druk vaak ook met regelrechte dwang te maken.

Voor politieagenten en militairen die onderdeel uitmaken van een hiërarchische, gestructureerde organisatie en die in hun opleiding geleerd hebben hoe belangrijk het is om hun superieuren te gehoorzamen, is de druk om een bevel (en dus ook een illegaal bevel) te gehoorzamen enorm groot. In theorie hebben ook deze rekruten in hun opleiding geleerd dat zij een eigen verantwoordelijkheid hebben, maar in de praktijk zal de hele training erop gericht zijn, hen aan te leren dat zij zonder al te veel en al te lang nadenken alle bevelen opvolgen en uitvoeren. Dit is vooral voor militairen in een leger belangrijk, omdat als het gehoorzamen en opvolgen van bevelen een automatisme is geworden, het voor hen veel gemakkelijker zal zijn om enerzijds hun eigen angst (voor de dood) en anderzijds hun natuurlijke weerstand om te doden te overwinnen en dit kan in een oorlog en een strijd op leven en dood van levensbelang zijn. Kortom: rekruten in een leger worden er juist op getraind om bepaalde zaken zoals angsten en te veel gevoel en emotie van zich af te zetten en te doen wat van hen gevraagd wordt. De druk voor rekruten binnen zo'n hiërarchisch gestructureerde organisatie (waarin zij soms zelfs een wettelijke plicht tot gehoorzaamheid hebben) is dan ook vele malen groter dan de druk die door proefpersonen in Milgram's laboratorium experiment gevoeld werd. Ook de angst voor de gevolgen zullen voor de rekrute veel groter zijn dan voor Milgram's proefpersonen. Waar Milgram's proefpersonen vooral bang waren om onbeleefd te zijn, daar vrezen rekruten van een

gemilitariseerde organisatie sociale uitsluiting, disciplinaire straffen, strafrechtelijke vervolging of erger nog de dood. De dreiging die binnen repressieve staten van leger en politie uitgaat naar de eigen rekruten die het beleid in twijfel trekken, is vaak extreem. Naast de druk van de autoriteit hebben individuen ook te maken met groepsdruk, de druk van de sociale verwachtingen en hun eigen wens daaraan te voldoen en de ander niet teleur te stellen. Zo merkte Browning (1992, 185) op dat veel leden van Reserve Police Battalion 101 meededen aan de massa executies van de Joden, niet omdat ze Joden haatten of omdat ze de executies gerechtvaardigd vonden, maar veeleer omdat ze niet door hun collega's als slappeling aangezien wilden worden.

Als rekruten in een gemilitariseerde organisatie zich geconfronteerd zien met een immoreel bevel, dan is het buitengewoon moeilijk om daaraan openlijk geen gehoor te geven. In de literatuur zijn er dan ook weinig voorbeelden te vinden van soldaten die na een illegaal bevel de *chain of command* doorbroken hebben. Wat wel gebeurt, is dat politieagenten, militairen en anderen in een gezagsstructuur zich soms in allerlei bochten wringen om zonder openlijk het gezag te doorbreken er toch voor zorgen een immoreel bevel niet hoeven op te volgen. Voorbeelden zijn: je vooraf ziek melden, te laat komen, niet opletten, zorgen dat je uit de buurt van de commandant blijft, bewust misschieten, alleen zachtjes slaan, niet echt doorzetten bij seksueel geweld of ervoor zorgen dat je een andere taak en/of opdracht krijgt of overgeplaatst wordt. Maar er zijn nog extremere voorbeelden: in My Lai shoot een Amerikaanse soldaat zichzelf in de voet om gewond afgevoerd te kunnen worden en opdat hij onder het bevel dat hij niet wilde opvolgen namelijk ongewapende burgers te vermoorden, uit kon komen zonder daarbij openlijk de autoriteit van zijn leidinggevende in twijfel te trekken.

De experimenten van Milgram en anderen leren ons dat individuen zich sterk op hun omgeving richten en zich daardoor laten beïnvloeden. Bij deze experimenten gaat het echter om eenmalige gebeurtenissen die zich bovendien in een laboratorium afspelen. Daarnaast is echter ook de kennis van de sociaal-psychologie ten aanzien van de wijze waarop mensen op hun eigen handelen reageren van belang om te kunnen begrijpen hoe het gedrag en handelen van de mens duurzaam beïnvloed kan worden. Met name Festinger's cognitieve dissonantie theorie is daarbij van cruciaal belang. Festinger ontdekte dat de mens zich niet prettig voelt als zijn cognities (ideeën, opvattingen, overtuiging) niet in overeenstemming met elkaar zijn of als deze cognities niet in overeen-

stemming met zijn handelen zijn (Festinger 1957). Van nature willen mensen graag het goede en juiste doen en daarom is het van belang dat hun ideeën en opvattingen met elkaar en met hun handelen in overeenstemming is. Is dat niet zo, dan zal het individu een van beide aanpassen om aldus te zorgen dat ze alsnog met elkaar in overeenstemming komen. Blijkt het onmogelijk om het gedrag aan te passen, dan zal de persoon ertoe overgaan om de betekenis die aan zijn handelen gegeven wordt, aan te passen. De mens heeft een onvoorstelbaar groot vermogen om de wereld om hem heen en zijn eigen handelen zo uit te leggen dat hij daarin een goede en positieve rol speelt. Bewijs van het tegendeel wordt genegeerd of als onbetrouwbaar beschouwd terwijl ook onbewuste beschermingsmechanismen een rol gaan spelen. De mens creëert bewust een eigen sociale en psychische werkelijkheid waarin zijn handelen als goed en juist gedefinieerd wordt en de wereld om hem heen als veilig en geborgen.⁴¹ Sociaalwetenschappelijke experimenten hebben verder aangetoond dat als mensen eenmaal een bepaalde keuze hebben gemaakt in een bepaalde richting, de kans dat ze ook een volgende stap in die richting zetten groter is. Weer andere experimenten hebben uitgewezen dat als mensen geen goede verklaring voor hun gedrag hebben, zij een dergelijke verklaring achteraf gaan verzinnen om zo hun handelen alsnog als juist en goed te kunnen kwalificeren. Deze processen die in de literatuur *foot-in-the-door-technique* en *escalating commitments* genoemd worden, kunnen een geheel eigen dynamiek vertonen en escaleren.

Dit alles leert ons dat de mens ertoe gebracht kan worden handelingen te verrichten die hij onder andere omstandigheden niet verricht zou hebben. Daarnaast leert het ons dat de mens van nature zoekt naar rechtvaardigingen voor zijn handelen. Hoe extremer het gedrag en hoe minder duidelijk er sprake is geweest van druk van buitenaf, hoe groter de innerlijke druk om het vertoonde gedrag te rationaliseren en rechtvaardigen. Echter: juist door dit te doen, maakt de mens de kans op herhaling ook groter. Staub (1989) stelde 'people learn by doing' en juist doordat ze een uitweg zoeken in het rechtvaardigen van hun eigen foute gedrag, raken ze steeds verder verstrikt in een *continuum of destructiveness*. Wat veel daders doen, is zich aan de eigen betekenis die zij aan hun handelen geven, vast te klampen tot het moment waarop ze in hun eigen rationalisaties gaan geloven. Als dat punt eenmaal bereikt is, zijn alle eventuele twijfels met succes geneutraliseerd en zal de betreffende zich vaak vol toewijding en

⁴¹ Zie voor een voorbeeld over hoe daders de wereld om zich heen definiëren, Smeulers 1996.

energie aan zijn taak wijden. Want ook in het verder uitvoeren van hun taken en opdrachten kunnen daders een rechtvaardiging voor hun gedrag vinden.

Uit mijn eigen onderzoek naar daders is gebleken dat ze vrijwel allemaal de eerste keer nadat ze fysiek betrokken raakten bij internationale misdrijven met afschuw en walging reageerden op de pijn, het leed en soms ook de dood van hun slachtoffers. Ze voelden zich schuldig en rot, maar juist om aan al deze schuldgevoelens te ontkomen, probeerden ze zichzelf ervan te overtuigen dat ze het juiste hadden gedaan, dat het noodzakelijk was, dat het niet anders kon. Ze proberen hun gedrag goed te praten en geven er een nieuwe betekenis aan waar ze uiteindelijk zelf ook in gaan geloven, terwijl ze ondertussen aan het leed dat ze toebrengen proberen te wennen. Vrijwel alle fysieke daders bereiken een punt waarop ze aan het geweld gewend geraakt zijn. De rechtvaardigingen en excuses verworden tot een psychische realiteit en leiden er uiteindelijk toe dat ze genocide en foltering niet meer als onacceptabel en extreem geweld zien maar juist als legitiem en noodzakelijk. Daders beginnen uiteindelijk te geloven in de surreële wereld en werkelijkheid die ze geschapen hebben en waarin ze krampachtig vasthouden aan hun zelfbeeld van een eerlijk en rechtschapen iemand die vecht voor zijn land en uit liefde voor volk en vaderland het vuile werk opknapt.⁴² Binnen de context waarin ze opereren, kunnen zo zelfs heel gewone mensen zonder gewelddadig en crimineel verleden en zonder dat sprake is van een gestoorde persoonlijkheid transformeren in daders van internationale misdrijven, in gezagsgetrouwe criminelen die uiteindelijk zonder enige gewetenswroeging de meest gruwelijke misdrijven organiseren en uitvoeren.⁴³

Niet onbelangrijk is dat de omgeving de dader er voortdurend in steunt om de misdrijven te rechtvaardigen en legitimeren. Foltering en genocide worden nooit als dusdanig omschreven maar worden omvat in eufemismen die de gruwelijke werkelijkheid moeten verhullen. Foltertechnieken hebben altijd vrij onschuldige namen als *parrot peach* en de ijskast. Genocide wordt niet als volkerenmoord maar als noodzakelijke zelfverdediging of zoals in Nazi Duitsland als de oplos-

⁴² Crelinsten (2003) sprak van *separate reality*. Robert-Jay Lifton (1988), die voornamelijk onderzoek deed naar Nazi Doctors, concludeerde daarentegen dat de Nazi doctors vluchtten in een soort tweede persoonlijkheid en dat sprake was van *doubling*. Alleen zo konden ze thuis en in hun eigen praktijk een lieve man en vader en een goede arts zijn terwijl ze in de concentratiekampen meewerkten aan de vernietiging van een heel volk.

⁴³ Zie hierover veel uitvoeriger Smeulders 2004.

sing van een probleem omschreven. *Endlösung der Judenfrage* klinkt onschuldig en verhult dat het om massamoord en genocide gaat. Daders worden nooit folteraars of moordenaars genoemd maar zijn leden van de inlichtingendienst en worden gezien als de voorvechters voor volk en vaderland, als helden die bereid zijn het vuile werk op te knappen. En slachtoffers tot slot worden nooit als slachtoffers gezien maar als tweederangsburgers, vijanden van het volk en beesten die hun lot verdienen. Ze worden gedehumaniseerd en buiten de 'universe of moral obligation' geplaatst, waardoor voor hen andere normen en waarden lijken te gelden. In Rwanda werden de Tutsi's bijvoorbeeld kakkerlakken genoemd en binnen de sociale realiteit van Rwanda gold dat mensen niet, maar kakkerlakken wel vertrappt mochten worden. En dat gebeurde dan ook. Het effect van het creëren van een dergelijke surrealistische werkelijkheid waarin foltering en moord als legitiem en rechtvaardig gezien wordt, mag niet onderschat worden. Veel belangrijker dan wat mensen doen en ervaren, is de betekenis die ze daaraan geven. Verder worden de daders die bij de misdrijven betrokken raken door de omgeving waarin ze opereren ervan overtuigd dat ze het juiste doen. De rekruten doen dat onderling om hun geweten te sussen, maar ook van bovenaf wordt steeds benadrukt dat wie mee doet het juiste doet. Petrou, een soldaat die door het Griekse kolonelsregime tot folteraar werd opgeleid, vertelde dat als ze iemand aan het praten kregen een paar dagen verlof konden verdienen (Haritos-Fatouras 2003). Charles Graner, de zogenaamde *ring leader* in Abu Ghraib kreeg voordat de gepubliceerde foto's tot afschuw leidden, diverse onderscheidingen. In de geperverteerde moraal die binnen criminele staten hoogtij viert, worden degenen die de misdrijven weigeren uit te voeren gestraft, gedood of op een zijspoor gezet. Terwijl de anderen geprezen worden en carrière maken.

Ook zijn de context waarin de daders opereren en de groepsdynamiek van groot belang. Zo heeft Zimbardo in zijn beroemde gevangenisexperiment laten zien hoe binnen een bepaalde setting (in casu een gevangenis) er heel gemakkelijk een dusdanige dynamiek ontstaat dat heel gewone studenten anderen vernederen en onmenselijk behandelen. Wat tijdens dit experiment gebeurde, lijkt akelig veel op wat jaren later in Abu Ghraib gebeurde.⁴⁴ Soms wordt de wijze waarop de misdrijven uitgevoerd worden, bewust zo georganiseerd dat de wijze van doden als minder belastend ervaren wordt. Executiepelotons bijvoorbeeld bestaan over

⁴⁴ Zie daarover Zimbardo et al. 1974 en Zimbardo's boek *The Lucifer effect* uit 2008.

het algemeen uit meerdere soldaten waarvan minimaal één losse flodders i.p.v. echte kogels krijgt. Dit om zo alle soldaten de mogelijkheid te geven zichzelf wijs te maken dat niet zij maar alleen de anderen verantwoordelijk zijn. In Nazi-Duitsland werd bewust gezocht naar een efficiënte manier van doden die voor de direct betrokkenen als minder belastend werd ervaren dan de massa executies die door de *Einsatzgruppen* werden uitgevoerd. Deze efficiënte en minder belastende manier werd uiteindelijk in de vergassing gevonden waarbij bovendien vooral de Joden zelf die deel uitmaakten van de *Sonderkommandos* die meest belastende taken moesten uitoefenen, namelijk de vergaste Joden uit de gaskamers halen en naar de verbrandingsovens brengen en daar verbranden. Niet alle genocides worden overigens gekenmerkt door dergelijke efficiënte en weinig belastende methodes. In Rwanda bijvoorbeeld werden de slachtoffers met machetes bewerkt en gedood en in Cambodja werden de slachtoffers vaak pas na langdurige folteringen geëxecuteerd. In die gevallen zien we dat alles in het werk gesteld wordt om extreme handelingen als heel normaal te kwalificeren en dat foltering en moord uiteindelijk tot routine verworden, zoals uit het onderstaande treffende citaat van een folteraar blijkt:

I can only say that when you first start doing the job, it is hard ... You hide yourself and cry, nobody can see you. Later on, you do not cry, you only feel sad. You feel a knot in your throat but you can hold back the tears. And after ... not wanting to ... but wanting to, you start getting used to it. Yes, definitely there comes a moment when you feel nothing about what you are doing. (Harpers 1985, 15)

De bovenstaande lessen uit de sociale psychologie leren ons hoe het mogelijk is om heel gewone mensen op een heel banale wijze bij internationale misdrijven te betrekken. Dit is vooral een gevolg van het feit dat ze meegaan met hun omgeving en de normen en waarden van de criminele staat omarmen. Uiteraard is het zo dat als het betreffende individu reeds vooraf gelooft in de juistheid van zijn handelen en bijvoorbeeld ervan overtuigd is dat het een goede zaak is dat een bepaalde bevolkingsgroep uitgeroeid moet worden, dat zijn werk gemakkelijker maakt.⁴⁵ Het is echter evengoed waar dat iemand die die overtuiging vooraf niet heeft, maar toch betrokken raakt, juist ten gevolge van die betrokkenheid

⁴⁵ Hoffer (1951) gaat in zijn boek *The true believer* net als Fromm (1941) in zijn boek *Escape of Freedom* in op de vroege volgelingen van een charismatische leider als Hitler en de wijze waarop deze volgelingen zich aan dergelijke leiders vastklampen en ook geloof hechten aan welhaast alles wat door deze leiders gezegd wordt.

van de juistheid van zijn handelen overtuigd raakt. Hij zal zichzelf – zo kunnen we van de sociale psychologie leren – immers uit pure zelfbescherming en om allerlei gewetensbezwaren terug te dringen bijna verplichten om in de juistheid van zijn handelen te geloven. Wat de vele experimenten uit de sociale psychologie ons geleerd hebben, is dat de processen en mechanismen die aan het handelen van gezagsgetrouwe onderdanen van een criminele staat ten grondslag liggen heel gewone processen en mechanismen zijn en dat de daders vaak handelen zoals van gewone, gemiddelde mensen in een vergelijkbare situatie verwacht mag worden. Het zijn juist degenen die zich tegen een criminele staat verzetten die een uitzonderlijke moed en daarmee uitzonderlijk gedrag vertonen.

Arendt, Eichmann en de banaliteit van het kwaad

Bij het proces van Eichmann vroeg Arendt zich af of het mogelijk was dat iemand die geen gewelddadig verleden had en niet door haat, racisme of andere vormen van kwaadaardigheid gedreven werd en verder in goede geestelijke gezondheid verkeerde, in staat geacht zou kunnen worden, betrokken te raken bij genocide en daar zelfs een cruciale rol in te spelen. Even los van de persoon van Eichmann en de vraag of de banaliteit van het kwaad zoals Arendt het omschreef op hem van toepassing is, moeten we uit bovenstaande concluderen dat dat inderdaad mogelijk is. Anders dan Arendt denk ik echter niet dat gedachteloosheid hieraan ten grondslag ligt. De daders doen dat wel en omarmen juist daarom de ideologie die hun geweten sust. Ik baseer me daarmee op de kennis uit de sociale psychologie en met name de hierboven beschreven cognitieve dissonantie theorie.

Veel critici van Arendt hebben erop gewezen dat Eichmann ervan overtuigd was dat hij juist handelde en dus een racist was. Het een leidt echter niet vanzelfsprekend tot het ander. Even los van de persoon Eichmann kan - zoals we zojuist hebben gezien - het heel goed zijn dat iemand enkel en alleen omdat hij ergens bij betrokken raakt en juist omdat hij zich daar schuldig over voelt, zichzelf ervan bewust probeert te overtuigen dat hij juist gehandeld heeft en dit doet om zo zijn geweten te sussen. Met andere woorden: het feit dat iemand *achteraf* overtuigd is van de juistheid van zijn daden wil niet zeggen dat hij ook *vooraf* van de strafbare feiten daarvan overtuigd was en door die geloofs-overtuiging tot zijn daden gebracht is. De overtuiging die Eichmann en anderen laten zien, is er dus niet noodzakelijkerwijs een bewijs van dat hij vooraf ook volledig overtuigd was.

Verder wordt het feit dat Eichmann niet enkel op bevel handelde maar een grote mate van discretionaire bevoegdheid had en zelf initiatieven nam als bewijs van zijn racisme en kwaadaardigheid gezien. Omdat Eichmann *beyond the call of duty* ging, kan, zo wordt gesteld, geen sprake zijn van gehoorzaamheid alleen. Dit gegeven kan er inderdaad op wijzen dat hij een fanatieke antisemiet was. Het kan echter ook een logisch gevolg ervan zijn dat hij de ideologie omarmde en zich in zijn taak vastbeet. Ook hier weer weten we vanuit de sociale psychologie dat processen en mechanismen in werking treden die ervoor zorgen dat we op de ingeslagen weg doorgaan en juist in het doorgaan op de ingeslagen weg vinden we een rechtvaardiging voor ons handelen.⁴⁶ *Beyond the call of duty* gaan, hoeft dus niet een bewijs van een fanatiek antisemitisme te zijn, maar kan er ook op wijzen dat de betreffende persoon het graag goed wil doen, een *streber* is en los van de inhoud van zijn werk een fanatieke dienstijver aan de dag legt. Het is dan veel meer een kwestie van een bepaalde arbeidsethiek dan van kwaadaardig fanatisme. Bedacht moet verder worden dat Eichmann en vele anderen met hem een bureaucraat en zogenaamde *arm-chair perpetrator* was. Voor de *arm-chair perpetrators* is het veel gemakkelijker om de werkelijkheid te ontkennen en zich achter de bureaucratische werkelijkheid, de cijfertjes, statistieken, beleidsplannen en uitvoeringsregelingen te verschuilen. De fysieke daders worden veel directer met de gevolgen van hun handelen geconfronteerd – ze zien hun slachtoffers lijden en sterven. Ze zien en voelen de angst, de pijn en worden rechtstreeks geconfronteerd met de dood. Bureaucraten hebben slechts met cijfers en beleidsplannen te maken. Ze hebben daarom vaak de neiging hun morele verantwoordelijkheid te vervangen door een puur institutionele en functionele verantwoordelijkheid: de genocide op de Joden verwordt dan tot een praktisch en organisatorisch probleem, niet langer tot een moreel dilemma.⁴⁷

Tot slot wordt gesteld dat het feit dat Eichmann een bevel van Himmler naast zich neerlegde bewijst dat hij een fanaat en antisemiet en alles behalve een gehoorzame volgeling was. Het betrof het bevel van Himmler in 1945 om geen Joden meer naar de gaskamers te sturen en dat door Eichmann genegeerd werd en vele Hongaarse Joden het leven heeft gekost. Ook dit is echter niet noodzakelijkerwijs een bewijs voor zijn fanatieke antisemitisme. Het is namelijk, de redenering volgend ook mogelijk dat Eichmann dit bevel niet als legitiem zag en

⁴⁶ Het gaat hier meer bepaald om de *foot-in-the door-technique* en *escalating commitments*.

⁴⁷ Zie voor de effecten van de bureaucratie in een dergelijke context uitgebreid Hilberg 1961 en Bauman 1989.

daarom negeerde. Eichmann had net als alle andere SS-ers een eed van trouw op Hitler gezworen. Dat Himmler, waarschijnlijk in een poging het eigen vege lijf te redden, nu afweek van het door Hitler uitgezette beleid zag Eichmann mogelijk als verraad. Het feit dat hij de oorspronkelijke opdracht van Hitler uitvoerde en die van Himmler naast zich neerlegde, kan er een bewijs van zijn dat hij een fanatiekeling was, het kan echter ook net zo goed een direct gevolg zijn dat hij zichzelf helemaal in zijn opdracht en trouw aan Hitler vastgebeten had en daarvan niet afweek.

De argumenten die aangevoerd zijn, kunnen er op wijzen dat Eichmanns daden inderdaad niet uit banaliteit maar juist uit fanatisme en kwaadaardigheid voortkwamen, maar dat is niet noodzakelijkerwijs het geval. Los van de persoon Eichmann, waar ik me verder ook niet over uit zal laten, laat de kennis uit met name de sociale psychologie zien dat het kwaad inderdaad uit banaliteit kan voortkomen en dat haat en fanatisme daaraan niet noodzakelijkerwijs ten grondslag liggen. Anders dan Arendt stelt, ligt de verklaring daarvoor echter niet primair in de gedachteloosheid van de dader maar in de neiging die de mens heeft om zijn eigen daden goed te praten en de werkelijkheid naar zijn hand te zetten door daaraan een bepaalde betekenis te geven. Dit kan zo ver gaan dat extreme vormen van massaal en collectief geweld in lijn met het beleid van de staat als legitiem en noodzakelijk en niet langer als crimineel gedrag gekwalificeerd worden. Het is dit vermogen van de mens dat verklaart hoe gewone mensen zonder crimineel en gewelddadig verleden, terwijl ze in goede geestelijke gezondheid verkeren, bij internationale misdrijven betrokken kunnen raken. Arendt was daarmee een van de eersten die uitgerekend in relatie tot een van de gruwelijkste misdrijven in de geschiedenis aantoonde dat de daders niet per definitie beesten of monsters zijn, maar dat ook heel gewone mensen daartoe in staat zijn. ‘The trouble with Eichmann’, aldus Arendt (1963, 276) zeer terecht, ‘was precisely that so many were like him, and that the many were neither perverted nor sadistic, that they were, and still are terribly and terrifyingly normal’.

Dat veel daders van internationale misdrijven heel gewone mensen zijn, was kort na de Tweede Wereldoorlog en nadat de beelden van de onmenselijke omstandigheden en talloze uitgemergelde lichamen die in de concentratiekampen gevonden waren en met grote graafmachines geborgen en herbegraven werden, voor de meesten nog moeilijk aanvaardbaar. Een opmerkelijk maar typerend voorval is dat tien gerenommeerde psychiaters het kennelijk niet aan-

durften om hun bevindingen ten aanzien van de geestelijke gezondheid van de Nazi kopstukken openbaar te maken. Terwijl zij in de Neurenbergse cellen op hun vervolging en berechting wachtten, werd bij alle verdachten een zogenaamde Rorschachtest uitgevoerd. Tien toenmalige experts op het gebied van deze Rorschachtest werd gevraagd de resultaten te analyseren, maar er kwam geen reactie. De meesten lieten weten dat ze het te druk hadden of door omstandigheden niet aan de analyse toegekomen waren (Borofsky & Brand 1980). Pas dertig jaar later erkende een van de experts, Molly Harrower, wat de werkelijke reden was om de resultaten van de analyses, die wel degelijk uitgevoerd waren, niet openbaar te maken: 'Over the years I have come to believe that our reason for not commenting on the test results was that they did not show what we expected to see, what the pressure of public opinion demanded that we see – that these men were demented creatures, as different from normal people as a scorpion is different from a puppy' (Waller 2007, 62). Typerend was ook de frustratie van de psycholoog die ruim 15 jaar na het einde van de oorlog Eichmann onderzocht en niet anders kon concluderen dan dat Eichmann volledig normaal was en veelzeggend verzuchtte dat Eichmann normaal was: 'more normal, at any rate, than I am after having examined him' (Arendt 1964, 25-26). Hoewel de discussie rond Eichmann voort blijft gaan en de banaliteitstheorie van Arendt een bron van discussie blijft, is binnen de sociale wetenschappen de algemene conclusie dat daders van internationale misdrijven veelal heel gewone mensen zijn, niet meer omstreden.⁴⁸ Bovendien kan ik het met Arendt eens zijn dat dergelijke daders, die ik gezagsgetrouwe criminelen heb genoemd, de typische producten van een criminele staat zijn en dat inderdaad in vergelijking met de commune delinquent sprake is van een nieuw - of beter - ander type crimineel. De daden van de gezagsgetrouwe crimineel komen immers voort uit gehoorzaamheid, conformisme en loyaliteit en niet uit deviant gedrag.

Het feit dat gezagsgetrouwe daders typische producten van een criminele staat zijn en de misdrijven voortkomen uit gehoorzaamheid, conformisme en loyaliteit, maakt de daders daarmee nog niet tot onschuldige slachtoffers van het systeem, zoals Eichmann suggereerde. Ten eerste heeft de omgeving weliswaar een grote invloed op de mens maar binnen die omgeving heeft de mens altijd nog een bepaalde mate aan eigen handelingsvrijheid en gaat het altijd om een

⁴⁸ Zie ook de boeken van Hilberg 1961, Browning 1992, Waller 2007 en Welzer 2005. De meest prominente uitzondering daarop is Goldhagen 1996.

wisselwerking tussen de mens en zijn omgeving. Ten tweede liggen aan het handelen altijd bepaalde keuzes ten grondslag en Eichmann heeft er – om welke reden dan ook - voor gekozen om Hitler te volgen en de opdrachten uit te voeren. Hij had dat ook niet kunnen doen. Daarom ook ben ik het met Arendt eens dat Eichmann niet, zoals hij zelf wel stelde, als slachtoffer maar - zelfs als we hem als een gezagsgetrouwe crimineel zien die door banale redenen tot zijn daden is gekomen - als dader aangemerkt moet worden.

Aan het slot van haar betoog, stelt Arendt dat hoewel zij het met de uiteindelijke uitkomst van het proces in Jeruzalem, namelijk de doodstraf voor Eichmann, eens is toch van mening is dat de gronden waarop de rechtbank de doodstraf heeft toegekend niet juist zijn. Arendt (1964, 26) stelt: 'And the judges did not believe him ... they preferred to conclude from occasional lies that he was a liar – and missed the greatest moral and even legal challenge of the whole case. Their case rested on the assumption that the defendant, like all "normal persons" must have been aware of the criminal nature of his acts...'. Met Arendt ben ik het eens dat dit zeker in criminele staten die een geperverteerde moraal voorstaan niet altijd meer gegarandeerd is. Juist het gegeven dat bepaalde misdrijven niet meer als crimineel gekwalificeerd worden, kan verklaren waarom zoveel gewone en gezagsgetrouwe burgers bij die misdrijven betrokken raken. De rechtbank in Jeruzalem wilde hier niet aan en daarom zal ik tot slot van dit betoog een uitstapje naar het internationale strafrecht maken en kijken hoe hiermee binnen het hedendaagse internationale strafrecht wordt omgegaan.

Internationaal strafrecht

Het internationale strafrechtstelsel zoals vervat in de internationale straftribunalen en hoven beoogt de daders van de meest extreme vormen van massaal en collectief geweld te vervolgen en berechten omdat een dergelijke vervolging en berechting in het belang van de internationale gemeenschap wordt gezien. De twee oorlogstribunalen in Neurenberg en Tokio, die kort na de Tweede Wereldoorlog werden opgericht met de bedoeling de leiders van deze staten voor de misdrijven die onder hun bewind gepleegd werden te berechten, waren de eerste in hun soort. De oprichting van deze twee tribunalen wordt daarom ook wel als de geboorte van het internationale strafrecht beschouwd. Voor het eerst in de geschiedenis werden de leiders van een staat individueel strafrechtelijk verantwoordelijk gehouden voor internationale misdrijven voor een internationaal straftribunaal. Begin jaren negentig van de vorige eeuw werden door de VN

Veiligheidsraad twee internationale straftribunalen opgericht voor Joegoslavië (ICTY) en voor Rwanda (ICTR). Daarnaast zijn er gemengde tribunalen opgericht voor Sierra Leone, Oost Timor en Cambodja.⁴⁹ In 2002 begon bovendien het Internationale Strafhof (ICC) met zijn werkzaamheden nadat in 1998 met het Verdrag van Rome overeenstemming over het statuut van dit permanente strafhof was bereikt.

De primaire taak van internationale straftribunalen en hoven is het om internationale misdrijven te vervolgen. Wat de taak van deze tribunalen zo moeilijk maakt, is dat het per definitie om vormen van collectief geweld gaat, maar dat slechts individuen strafrechtelijk aansprakelijk gesteld kunnen worden. Waar daders in bijvoorbeeld Nazi Duitsland het gevoel hadden dat ze slechts kleine radertjes in een grote machine waren, daar is het de taak van de aanklagers en rechters om al deze radertjes een gezicht te geven en hun rol in het geheel bloot te leggen en op basis van die rol de verantwoordelijkheid en verwijtbaarheid van het betreffende individu vast te stellen. Want uiteindelijk zijn het, zoals de aanklager in Neurenberg stelde, geen abstracte entiteiten maar individuen die de misdrijven begaan.⁵⁰ Maar juist omdat zoveel mensen en instanties betrokken zijn, is het moeilijk de strafrechtelijke verantwoordelijkheid individueel toe te bedelen. Een praktisch probleem is dat vaak zoveel individuen, groepen, organisaties en instanties bij het geweld betrokken zijn dat het onmogelijk is om alle verdachten te vervolgen en dat aanklagers derhalve dus een keuze moeten maken. Doelstelling van de internationale straftribunalen en hoven is dan ook zich primair te richten op de meest verantwoordelijken.⁵¹

In de naoorlogse processen tegen de Nazi-kopstukken en de Japanse leiders werden inderdaad ook met name de politieke gezagsdragers en machthebbers vervolgd en berecht, alhoewel Adolf Hitler zelf de dans ontsprong door vlak voor het einde van de oorlog zelfmoord te plegen en Keizer Hirohito een vervolging bespaard werd. In totaal werden in beide processen 52 leiders vervolgd waarvan er uiteindelijk 44 veroordeeld werden. 19 leiders kregen de doodstraf en 19 kregen levenslang. De minder belangrijke daders werden in Duitsland berecht door de nationale militaire tribunalen. In 12 processen werden 185 verdachten

⁴⁹ De tribunalen van Kosovo en Libanon worden hier buiten beschouwing gelaten.

⁵⁰ Taylor stelde letterlijk: 'Crimes against international law are committed by men, not by abstract entities' (IMT Trials 22, 466).

⁵¹ Zie o.a. de resolutie van de VN Veiligheidsraad 1534 van 26 maart 2004.

aangeklaagd en 142 veroordeeld. Van hen kregen 25 de doodstraf en 20 een levenslange gevangenisstraf.⁵² Ook in Japan werden andere daders veroordeeld maar daarover is veel minder algemeen bekend (Cryer et al. 2010, 120). Het Joegoslavië tribunaal, dat midden jaren negentig werd opgericht en dat zich op de meest verantwoordelijken van de misdrijven begaan ten tijde van de Joegoslavische burgeroorlog richtte, kende een moeilijke start omdat veroordelingen in absentia niet geoorloofd waren en het heel moeilijk bleek de meest verantwoordelijken te arresteren en naar Den Haag te brengen. In de eerste zaken werden daders berecht die weliswaar fysiek bij de misdrijven betrokken waren geweest, maar zij stonden helemaal onder in de hiërarchie. Inmiddels zijn echter ruim 131 verdachten vervolgd en 81 door het Joegoslavië tribunaal veroordeeld (van 17 van hen loopt het hoger beroep nog).⁵³ Niet onbelangrijk is dat alle kopstukken die op de lijst van gezochte personen stonden, zoals Milosevic, Karadzic en Mladic, inmiddels in hechtenis genomen zijn. Terwijl de zaak tegen Milosevic vanwege zijn overlijden in de Scheveningse gevangenis voortijdig afgebroken moest worden, is de zaak tegen Karadzic bezig en die tegen Mladic in de *pre-trial* fase. Naast het Joegoslavië tribunaal heeft ook het Rwanda tribunaal 85 verdachten vervolgd en 62 veroordeeld (waarvan 17 zaken hoger beroep loopt). Negen personen worden nog gezocht. Beide tribunalen zijn momenteel bezig met hun *closing strategy*.

Naast deze internationale tribunalen hebben enkele gemengde tribunalen verdachten van internationale misdrijven vervolgd en berecht. Het tribunaal in Oost-Timor heeft 88 verdachten vervolgd, waarvan het 3 heeft vrijgesproken en 1 zaak heeft ingetrokken omdat het strafbare feit niet in Oost- maar West-Timor had plaatsgevonden. Het tribunaal in Oost-Timor zag zich echter met het probleem geconfronteerd dat het niet in staat is gebleken om de meest verantwoordelijken te berechten, namelijk de Indonesische legerleiders die het geweld hadden geïnitieerd. Indonesië weigerde deze verdachten, waaronder generaal Wiranto, uit te leveren dan wel zelf te berechten. De 84 veroordeelden zijn op een enkele uitzondering na vrijwel allemaal Oost Timoreese militie leden die in opdracht van de Indonesische troepen onafhankelijkheidsstrijders vermoordden. Het tribunaal van Sierra Leone dat vanaf 1 juli 2002 operationeel is, heeft met

⁵² Zie daarover uitvoeriger Heller 2011.

⁵³ In het totaal waren 161 personen aangeklaagd, maar 10 van hen overleden voor ze gearresteerd konden worden en 20 aanklachten die door Goldstone waren opgesteld werden later door zijn opvolger Louise Arbour weer ingetrokken. Zie hierover De Vlaming 2010.

uitzondering van de zaak tegen Charles Taylor alle zaken afgerond. Acht van de 10 verdachten zijn veroordeeld terwijl twee zaken werden ingetrokken omdat de verdachten waren overleden. Het tribunaal in Cambodja tenslotte, dat in 2006 met zijn werk begon, heeft ruim 30 jaar na dato 5 verdachten aangeklaagd maar nog slechts één zaak, namelijk die tegen Kaing Guek Eav, beter bekend als Duch, de leider van het Tuol Sleng gevangenis, berecht. Duch is in hoger beroep tot een levenslange gevangenisstraf veroordeeld. Sinds de eerste internationale veroordeling op 16 oktober 1946 in Neurenberg waarbij 19 Nazi kopstukken werden veroordeeld, zijn er in het totaal 382 (vermeende) daders van internationale misdrijven door internationale straftribunalen en hoven vervolgd.⁵⁴ Daarvan zijn in het totaal 281 veroordeeld, waarvan in 34 zaken het hoger beroep nog loopt. 29 verdachten zijn vrijgesproken en in 33 gevallen is de zaak ingetrokken. Daarnaast lopen er nog 37 zaken.⁵⁵ Er zijn 57 personen voor genocide veroordeeld, 52 door het Rwanda tribunaal (voor 16 van hen loopt het hoger beroep nog), 4 door het Joegoslavië tribunaal, waarvan 3 in hoger beroep zijn gegaan en 1 persoon door het Oost Timor tribunaal.⁵⁶ 202 personen zijn veroordeeld voor misdrijven tegen de menselijkheid. Natuurlijk is de veroordeling van minder dan 300 verdachten een schrale oogst als we bedenken dat alleen al bij de genocide in Rwanda naar schatting bijna een miljoen daders betrokken waren. Ook zijn er vele gevallen van extreme en massale internationale misdrijven helemaal niet berecht. Aan de andere kant moeten we bedenken dat tot aan de Tweede

⁵⁴ Naast deze zaken voor internationale straftribunalen en strafhoven zijn er uiteraard ook veel processen tegen vermeende daders van internationale misdrijven door nationale rechtbanken berecht. Zo zijn vele oorlogsmisdadigers uit de Tweede Wereldoorlog door nationale rechtbanken van diverse staten in Europa alsook Israël berecht waaronder de bekende en geruchtmakende zaken tegen Eichmann (in Jeruzalem in 1961), Barbie (in 1987 Frankrijk), Demjanjuk (in 2011 in Duitsland) en de zaken tegen Bikker en Boere die in Nederland nogal wat stof deden opwaaien. Maar ook in Joegoslavië en Rwanda zelf zijn veel daders van internationale misdrijven berecht door nationale rechtbanken en (in Rwanda) de Gacaca rechtbanken. Vanuit internationaal strafrechtelijk oogpunt zijn ook de processen van belang die in Griekenland en Argentinië gevoerd zijn tegen de verantwoordelijke militairen die ten tijde van de militaire dictaturen in respectievelijk 1967-1973 en 1976-1983 misdrijven begaan hebben. In andere gevallen hebben staten niet voor strafrechtelijke vervolging maar voor een verzoenings- en waarheidscommissies gekozen of voor een combinatie van beide zoals in Zuid-Afrika na de val van het Apartheidsregime.

⁵⁵ Het gaat om 18 bij het Joegoslavië tribunaal, 6 bij het Rwanda tribunaal, 1 voor het Sierra Leone tribunaal, 4 in Cambodja en 10 voor het ICC.

⁵⁶ Het betreft hier de uitspraak in hoger beroep tegen Armando dos Santos waarin de rechters oordeelden dat niet Indonesisch maar Portugees recht van toepassing was en anders dan geëist Dos Santos voor genocide als een vorm van misdrijf tegen de menselijkheid veroordeelden. Deze zaak werd echter zwaar bekritiseerd: [http://www.jsmp.minihub.org/Reports/jsmpreports/Armando%20dos%20Santos%27s%20case%20reports%202003/Armando%20Dos%20Santos%20report\(e\).pdf](http://www.jsmp.minihub.org/Reports/jsmpreports/Armando%20dos%20Santos%27s%20case%20reports%202003/Armando%20Dos%20Santos%20report(e).pdf)

Wereldoorlog de verantwoordelijken veelal helemaal niet berecht werden en in een aantal gevallen zoals m.b.t. Nazi Duitsland, Joegoslavië en Rwanda toch wel gezegd kan worden dat – mits niet overleden - de meest verantwoordelijken ook daadwerkelijk berecht zijn. Zo bekeken is de oogst van 65 jaar internationaal strafrecht nog niet zo slecht.

Sinds 2002 is ook het Internationale Strafhof actief en na 10 jaar heeft het Internationale Strafhof op 14 maart 2012 zijn eerste veroordeling uitgesproken. Lubanga werd schuldig bevonden aan oorlogsmisdrijven en meer bepaald het ronselen en inzetten van kindsoldaten. Interessant is verder om te zien dat het Internationale Strafhof momenteel onderzoek doet naar 15 zaken in 7 verschillende staten, namelijk in Congo, Soedan, Kenia, Centraal Afrikaanse Republiek, Ivoorkust, Libië en Oeganda. Elf verdachten staan momenteel terecht en 8 verdachten worden nog gezocht.

Als we de balans van 65 jaar internationaal strafrecht opmaken, dan valt op dat bij de gevallen die uiteindelijk vervolgd en berecht worden het in de meeste gevallen gaat om internationale misdrijven begaan door staten en dus sprake is van manifestaties van de eerste verschijningsvorm. Zowel Nazi Duitsland als Japan ten tijde van de Tweede Wereldoorlog kunnen als criminele staten gekwalificeerd worden. Ook Rwanda en Cambodja kunnen we zonder meer ten tijde van de genocide in respectievelijk 1994 en 1975-1979 als criminele staten kwalificeren. Voor de misdrijven in Oost-Timor in 1999 was het Indonesische leger verantwoordelijk, terwijl in Joegoslavië en Sierra Leone burgeroorlogen woedden. Onder de door het ICC aangeklaagde verdachten bevinden zich zowel staatshoofden als Al-Bashir, zittend staatshoofd van Soedan, en het toenmalige staatshoofd maar inmiddels vermoorde Gadaffi. Ook staan voormalige staatshoofden terecht zoals Gbagbo van Ivoorkust die de verkiezingen in 2010 verloor. De verdachten van de misdrijven tegen de menselijkheid in Kenia worden verantwoordelijk geacht voor het geweld dat na de verkiezingen losbarstte. Met Joseph Kony en de andere leiders van de LRA staan echter ook rebellenleiders en dus niet-statelijke actoren terecht die misdrijven zonder goedkeuring van de staat hebben begaan.

TABEL 57

	Neuren- berg	Tokio	ICTY	ICTR	Sierra Leone	Oost Timor	Cambodja	ICC	Totaal
Aantal vervolgd	24	28	131	81	11	88	5	14	382
Aantal veroordeeld	19 ⁵⁸	25	81	62	8	84	1	1	281
Waarin hoger beroep nog loopt	0	0	17	17	0	0	0	0	34
Aantal vrijgesproken	3	0	13	10	0	3	0	0	29
Teruggetrokken	2	3	19 ⁵⁹	3	2	1	0	3	33
Vervolgde overleden	0	2	6 ⁶⁰	2	2 ⁶¹	0	0	0 ⁶²	12
Nog lopende zaken	0	0	18	4	1	0	4	10 ⁶³	37
Genocide	0	0	4	52	0	1	0	0	57
Waarvan in HB	0	0	3	15	0	0	0	0	18
Misdrijven tegen de menschelijkheid	16	10	62	50	8	55	1	0	202
Waarvan in HB	0	0	15	16	0	0	0	0	31
Doodstraf	12	7	0	0	0	0	0	0	19
Levenslang	3	16	4	21	0	0	1	0	45
Waarvan nog in HB	0	0	3	8	0	0	0	0	11
Max. straf van bepaalde duur	20	20	40	45	52	33 4M ⁶⁴	-	-	52
Min. Straf van bepaalde duur	10	7	2	6	6	11m	-	-	11m

⁵⁷ Met dank aan Barbora Hola en Tom van den Berg die hebben meegeholpen om deze gegevens te verzamelen en met dank ook aan Tijs Kooijmans en Joris van Wijk voor het helpen met de vertaling van de Indonesische en Portugese uitspraken van het Oost-Timor tribunaal

⁵⁸ Martin Bormann werd bij verstek veroordeeld, maar was naar later bleek waarschijnlijk ten tijde van de processen reeds overleden.

⁵⁹ Het gaat daarbij in 13 gevallen van een overdracht naar nationale jurisdicties. Daarnaast werden 20 aanklachten weer ongedaan gemaakt omdat de verdachten niet belangrijk genoeg waren en werden 10 aanklachten ingetrokken omdat de verdachte overleden was.

⁶⁰ Daarnaast overleden 10 verdachten voordat ze konden worden opgepakt.

⁶¹ Een verdachte overleed voor zijn arrestatie.

⁶² Er zijn 2 verdachten, Gadaffi en Lukwiya overleden.

⁶³ Waarvan 7 nog in de pre-trial fase.

⁶⁴ Deze straffen werden later op presidentieel decreet tot 25 jaar teruggebracht.

Dat veruit de meeste verdachten en veroordeelden de politiek leiders en onderdanen zijn van staten die als criminele staten gekwalificeerd kunnen worden, is niet verwonderlijk. Staten hebben in vergelijking met andere daders zoveel meer middelen en menskracht dat zij - als zij deze inzetten om internationale misdrijven te begaan - vele malen effectiever en dodelijker kunnen zijn dan andere daders. Aan de andere kant is het niet verwonderlijk dat juist het Internationale Strafhof ook niet-statelijke actoren voor internationale misdrijven aangeklaagd heeft omdat uit cijfers van het Uppsala Conflict Database Program blijkt dat steeds meer niet-statelijke actoren verantwoordelijk zijn voor extreem geweld.⁶⁵ Waar in 1989 niet-statelijke actoren verantwoordelijk waren voor 20% van de dodelijke slachtoffers die bij eenzijdige aanvallen werden vermoord, daar is dat percentage in 2008 naar 80% gestegen (Human Security Report 2009/2010).⁶⁶

Uit bovenstaand overzicht blijkt dat internationale straftribunalen en strafhoven zich regelmatig over de misdrijven van criminele staten gebogen hebben en dat ook hoge politieke gezagsdragers van die staten terecht hebben gestaan. Het bewijs dat politieke leiders strafbaar handelen, blijkt soms moeilijker te leveren dan men zou wensen. Zowel in het nationale als het internationale strafrecht is het een vereiste dat ook tussen de politiek leiders en de uiteindelijke fysieke uitvoerders van de misdrijven een duidelijke link bestaat. In het bureaucratische Nazi Duitsland, waar veel opdrachten op papier zijn vastgelegd, was het niet zo moeilijk aan die bewijslast te voldoen, maar sinds de processen in Nazi Duitsland lijken ook staatshoofden zich bewust van het feit dat ze niet langer immuun voor strafrechtelijke vervolging zijn en worden de opdrachten en bevelen alsook het beleid dat met het plegen van internationale misdrijven gepaard gaat, vaak niet schriftelijk vastgelegd. In dergelijke gevallen is het soms moeilijk om zoals vereist de directe link tussen de hoogste gezagsdragers en fysieke daders te leggen. Dit is wellicht anders als het (voormalige) staatshoofd van een criminele staat zelf terecht moet staan, maar tot dusver is het daar nog van gekomen. Hitler en Hirohito ontsprongen de dans. Taylor staat terecht voor zijn misdrijven in Sierra Leone en niet voor misdrijven begaan in Liberia. Hoewel drie staatshoofden zijn gedaagd voor het ICC, is alleen het proces tegen Gbagbo

⁶⁵ Zie hun informatieve website: <http://www.ucdp.uu.se/gpdatabase/search.php>

⁶⁶ Zie verder de eveneens informatieve Human Security rapporten waarin de cijfers van Uppsala geanalyseerd worden: <http://www.hsrgroup.org/human-security-reports/human-security-report.aspx>

op redelijk korte termijn te verwachten. Gadaffi is al vermoord en Al-Basir nog niet opgepakt en nog in functie. Daarmee is Milosevic het enige (voormalige) staatshoofd dat terecht heeft gestaan. Zijn proces duurde echter extreem lang en Milosevic stierf in de Scheveningse gevangenis voordat het tot een veroordeling kon komen.

De vraag was echter hoe in het internationale strafrecht met gezagsgetrouwe criminelen wordt omgegaan. Twee zaken vallen daarbij op. Ten eerste dat sinds de processen in Neurenberg in alle statuten van de straftribunalen en hoven is vastgelegd dat het enkele feit dat een verdachte zijn misdrijven op bevel van zijn superieur dan wel de staat heeft begaan, geen excuus is. In art. 33 ICC-Statuut staat verder dat deze regel geldt tenzij de persoon wettelijk verplicht was bevelen van de desbetreffende regering of meerdere op te volgen, de persoon kennis had van het feit dat het bevel wettig was, en het bevel niet onmiskenbaar onwettig was. In het tweede lid van hetzelfde artikel staat echter tevens dat voor de toepassing van dit artikel bevelen om genocide of misdrijven tegen de menselijkheid te plegen als onmiskenbaar onwettig worden gezien.⁶⁷ Zoals wij hier nu zitten, als burgers en onderdanen van een democratische rechtstaat, lijkt dat geen bijzonder opmerkelijke vaststelling. Vanuit ons perspectief is het gemakkelijk om te zien dat dergelijke bevelen onmiskenbaar onwettig zijn, maar het punt is nu juist dat dat niet altijd opgaat voor burgers en onderdanen van een criminele staat zoals hierboven betoogd. Aan de basis van zowel ons nationale strafrecht als het internationale strafrecht ligt de veronderstelling dat de dader goed van kwaad kan onderscheiden. Onder normale omstandigheden zal het overtreden van regels verwijtbaar zijn en veelal ook bewust gebeuren. Aan deze eis is, als we naar de sociale context kijken waarin gezagsgetrouwe criminelen in criminele staten opereren, niet altijd voldaan. De dader overtreedt geen nationale regels, is zich niet (altijd) bewust van overtreding van internationale regels en voelt zich daarom niet schuldig. Vanuit normatief standpunt lijkt het desalniettemin verdedigbaar om de daders verantwoordelijk te stellen voor hun daden, maar het punt is dat we daar dan ook eerlijk in moeten zijn: bij internationale misdrijven gaat het normatief gezien om onmiskenbaar onwettig gedrag maar in de psychische realiteit van de dader is dit niet altijd het geval.

Binnen het internationale strafrecht geldt de eis dat verdachten slechts verant

⁶⁷ De Engelse tekst spreekt van *manifestly unlawful*.

woordelijk gehouden kunnen worden als sprake is van opzet en wetenschap (in het Engels: *intent and knowledge*). Dat zijn eisen die voor de politieke gezagsdragers en machthebbers heel logisch klinken, maar juist voor de uitvoerders helemaal onderaan de hiërarchische ladder is het nog maar de vraag of het wel redelijk is hen, behalve voor de moorden, mishandelingen en verkrachtingen waar ze direct bij betrokken zijn, ook voor deze manifestaties van collectief geweld verantwoordelijk te houden. De uitspraken van het Oost Timor tribunaal waar vooral zeer laag gerangschikte soldaten werden veroordeeld lezend, doen de overwegingen die ten grondslag liggen aan de vraag hoe een misdrijf gekwalificeerd moet worden, vreemd aan. Het ging daarbij om de vraag of het als “gewone” moord of als misdrijf tegen de menselijkheid gekwalificeerd werd.

Doorslaggevend daarbij was of de daders wisten dat sprake was van een systematisch of wijdverspreid patroon. Wisten ze dat niet, dan werden ze ‘slechts’ verantwoordelijk gehouden voor moord, wisten ze het wel, dan werden ze voor het veel zwaardere misdrijf tegen de menselijkheid veroordeeld. Vanuit sociaalwetenschappelijk oogpunt is dat vreemd – zeker als we bedenken dat het hier veelal om ongeletterde boeren ging, die onder zware druk stonden om de bevelen van de heersende Indonesische autoriteiten uit te voeren. In dergelijke situaties lijkt mij juist de kennis dat dergelijke misdrijven op grotere schaal gepleegd worden de druk op de persoon die zo’n bevel krijgt te vergroten. Hij kan daaruit afleiden dat het juist daarom wel om een legitieme en noodzakelijke actie moet gaan (het gebeurt immers op grote schaal) of die kennis kan hem juist bang maken en bewust maken dat als hij geen gevolg geeft aan het bevel zelf ook vermoord kan worden (dat gebeurt immers op grote schaal).

Vanuit criminologisch oogpunt zou het logischer zijn om bepaalde vragen los van elkaar te zien. Ten eerste de vraag: is sprake van internationale misdrijven? Is de staat c.q. zijn de hoogste politieke gezagsdragers bij de misdrijven betrokken? Is dat zo dan pleit ik in navolging van Van der Wilt (2005) voor het toekennen van een functionele verantwoordelijkheid. Zij zijn het immers die de staat tot een criminele maken en die de context scheppen waarin gezagsgetrouwe onderdanen betrokken raken bij internationale misdrijven. Ik pleit er dan ook voor dat het vanuit een functie als politiek gezaghebber scheppen van een dergelijke context op zich al strafbaar is en dat niet noodzakelijkerwijs bewezen moet worden dat het handelen van de fysieke daders een direct gevolg is van hun handelen. Dat is immers niet altijd gemakkelijk te bewijzen, maar vanuit criminologisch oogpunt wel heel aannemelijk. Tot slot pleit ik er in dergelijke

gevallen voor dat de gezagsgetrouwe criminelen uit de onderste regionen van de staatshierarchie van zo'n staat verantwoordelijk worden gehouden voor de misdrijven die ze begaan maar dat deze als moord, verkrachting of mishandeling gekwalificeerd worden en niet per se als internationaal misdrijf tenzij ze wel, zoals bijvoorbeeld Eichmann, een dusdanig cruciale rol in de uitvoering hebben gespeeld dat ze (mede)verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor het wijdverspreide of systematische karakter van de misdrijven. Maar dat is bij veel kleine vissen die ook voor misdrijven tegen de menselijkheid aangeklaagd worden zeer zeker niet het geval. Ze zijn schuldig aan bijvoorbeeld moord binnen een context van genocide of mishandeling binnen een context van misdrijven tegen de menselijkheid maar niet per se aan de genocide en misdrijven tegen de menselijkheid zelf. Zij nemen weliswaar deel aan internationale misdrijven maar zijn niet verantwoordelijk voor het collectieve karakter; dat zijn de politieke gezagsdragers. Zij zetten aan tot extreem collectief geweld en kunnen met recht *hostes humanis generis* genoemd worden. Dat is voor hun gevolg veel minder het geval. Ik denk dan ook dat het internationale strafrechtssysteem aan geloofwaardigheid zou kunnen winnen als dit onderscheid veel scherper en duidelijker wordt gemaakt.

Niet alleen bij de aanklacht en schuldvraag moet hiermee rekening gehouden worden, maar ook bij het bepalen van de strafmaat. Degenen die de context bepalen en zo anderen aanzetten tot het begaan van misdrijven verdienen een veel hogere straf dan degenen die binnen die context in opdracht van de staat handelen. Ik doel hier op daders als Hitler, Stalin, Idi Amin, Pol Pot en Saddam Hussein. Hun misdrijven zijn *hors categorie*. Voor hen lijkt haast geen straf te hoog.⁶⁸ Ook voor degenen die met hen de context gecreëerd hebben, dienen de straffen hoog te zijn omdat ze op grote schaal extreem menselijk leed hebben veroorzaakt. De straffen voor deze groep daders die daadwerkelijk verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor het wijdverspreide en/of systematische

⁶⁸ Zo wijst bijvoorbeeld ook Groenhuijsen (2007) erop dat er 'een kwalitatief verschil bestaat tussen de commune criminaliteit waarmee iedere samenleving met regelmaat wordt geconfronteerd enerzijds, en anderzijds het werkelijk zeldzame massale geweld dat men alleen tegenkomt in oorlog en situaties van binnenlandse gewelddadige politieke onderdrukking.' Wat deze vorm zo bijzonder maakt, is dat politieke machthebbers en gezagsdragers de 'definitiemacht' hebben, aldus Groenhuijsen 'wie juist die macht misbruikt, brengt het volk, brengt de justitiabelen, in een volstrekt weerloze positie. ... Dit brengt wel met zich mee dat het misbruik van de even bedoelde definitiemacht de meest fundamentele perversie vormt die zich binnen een rechtsorde laat denken.' Groenhuijsen concludeert dan ook: 'hier volstaan de gebruikelijke sancties niet meer'.

karakter van de misdrijven zou dan ook beduidend hoger moeten uitvallen dan voor commune delinquenten die een moord begaan hebben. Voor degenen helemaal onder aan de *chain of command* is dat een ander verhaal. Een straf is zeker gerechtvaardigd, want vaak hebben deze fysieke dader ook gruwelijke misdrijven begaan of zijn daarbij betrokken. Ook dient met een aantal andere factoren rekening gehouden te worden, zoals rang, mate van dwang maar ook de mate waarin de dader zich als bijzonder wreed en kwaadaardig heeft opgesteld of van zijn positie misbruik heeft gemaakt.⁶⁹ Maar de betrokkenheid van deze daders is van een hele andere orde dan die van de politiek leiders. Zoals zojuist betoogd kunnen zij niet verantwoordelijk gehouden worden voor misdrijven tegen de menselijkheid maar voor misdrijven als moord en mishandeling binnen een context van grootschalige schendingen. Hun straffen zouden dan niet per definitie veel hoger uit hoeven te vallen dan de straffen van gewone en commune delinquenten. Sterker nog, dit kan strafvermindering opleveren: het zijn immers daders die op bevel van hoger hand gehandeld hebben en waarvan - als het inderdaad daarbij gebleven is - de kans niet zo groot is dat zij in een gewone democratische rechtstaat in herhaling vervallen. Aan de andere kant gebeurt het ook vaak dat dergelijke daders bij veel meer dan één enkel misdrijf betrokken zijn of extreem wreed gedrag vertonen en dat werkt juist weer strafverzwarend. Die verschillen zouden in de strafmaat moeten terugkeren maar dat gebeurt helaas en ten onrechte niet altijd en het bevremdt dat een Joegoslavische politica, te weten Plavsic met de aan haar opgelegde gevangenisstraf van 11 jaar een lagere straf heeft gekregen dan de Oost-Timorese voetsoldaat die onder dwang twee mensen vermoord heeft en daar 13 jaar voor kreeg. Dat is de wereld op zijn kop.

Conclusies

Internationale misdrijven zijn per definitie vormen van massaal en collectief geweld. Juist door hun extreme en massale karakter en de extreme gevolgen die dergelijke vormen van geweld kunnen hebben, zijn internationale strafhoven en tribunalen opgericht die deze misdrijven strafbaar stellen en de daders daarvan kunnen vervolgen. Er zijn verschillende verschijningsvormen van internationale misdrijven die in theorie goed en helder van elkaar te onderscheiden zijn, maar in de praktijk soms moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn of zelfs in elkaar overlopen. Aan de ene kant van het spectrum kunnen we de situaties plaatsen

⁶⁹ De praktijk heeft overigens ook uitgewezen dat dat gebeurt. Zie het onderzoek van Hola 2012.

waarin de misdrijven vanuit de staat geïnitieerd, georganiseerd en gelegitimeerd worden. De Holocaust is daar het meest prominente en best gedocumenteerde voorbeeld van. De misdrijven kunnen tot de hoogste gezagsdrager teruggevoerd worden en de feitelijke organisatie en uitvoering gebeurt door een hiërarchisch gestructureerd staatsapparaat. De laag gerangschikte fysieke daders begaan *crimes of obedience* en los van de vraag of de daders ook andere motieven hebben, kunnen de meesten van hen bestempeld worden als gezagsgetrouwe criminelen. Aan de andere kant van het spectrum zien we de burgeroorlogen die uitgevochten worden in gebieden waarin het staatsgezag zijn macht verloren heeft en waar sprake is van een *failed state*. Kenmerkend voor deze situaties is dat verschillende gemilitariseerde groepen vechten om de macht en onderling steeds wisselende allianties aangaan. De groeperingen kunnen bestaan uit voormalige soldaten van het regeringsleger maar ook uit nieuwe groepen die zichzelf gevormd hebben. In dergelijke gevallen is de kans ook zeker aanwezig dat de georganiseerde misdaad een prominente rol gaat spelen of individuele criminelen onderling samen optrekken en groepen vormen. Uiteraard zijn er ook vele mengvormen. Statelijke autoriteiten die milities gebruiken om het vuile werk voor hen op te knappen, zoals de Arkan Tigers dat voor Milosevic deden. In deze rede heb ik betoogd dat hoewel het een glijdende schaal betreft en er veel mengvormen bestaan, het gegeven dat een staat de misdrijven initieert en zijn politieke macht en gezag gebruikt om de misdrijven te legitimeren een dusdanig bijzonder aspect is dat we daarom in die gevallen van een wezenlijk andere vorm en verschijningsvorm van criminaliteit kunnen spreken dan bij gewone commune criminaliteit. Dat uit zich vooral in het feit dat door de betrokkenheid van de staat er een politieke, ideologische, institutionele en sociale context gecreëerd wordt waarin gezagsgetrouwe onderdanen van een dergelijke staat betrokken raken bij internationale misdrijven. Deze daders begaan hun misdrijven uit gehoorzaamheid, conformisme en loyaliteit aan de staat en lijken daarom in heel weinig opzichten op de delinquent die bij gewone, commune en reguliere criminaliteit betrokken is.

De gezagsgetrouwe crimineel kan daarom ook vanuit criminologisch perspectief inderdaad beschouwd worden als een nieuw type crimineel. Zoals reeds eerder opgemerkt staat binnen de criminologische theorievorming crimineel gedrag welhaast gelijk aan deviant gedrag. Het gedrag van deze gezagsgetrouwe criminelen wordt daarentegen juist gekenmerkt door gehoorzaamheid en conformisme en dat zet het hele theoretische criminologische raamwerk op zijn kop.

Criminologische theorieën verklaren nu juist waarom criminelen deviant gedrag vertonen en de regels overtreden, de autoriteit van gezagsdragers aan hun laars lappen en de regels, normen en wetten van een bepaalde staat overtreden en kunnen dus weinig over deze groep daders zeggen. Wellicht dat juist de theorie van Hirschi waarin hij zich niet afvroeg waarom mensen delinquent gedrag vertonen, maar waarom mensen zich juist aan de wet houden, houvast biedt. De kernbegrippen hechting, betrokkenheid, gebondenheid en overtuiging zeggen in casu wellicht ook iets over wat de gezagsgetrouwe criminelen drijft.⁷⁰ Maar ook in dergelijke gevallen gaat het om het toepassen van de theorie in een aangepaste vorm omdat Hirschi zijn theorie niet met het oog op daders van internationale misdrijven ontwikkeld heeft. Klassieke criminologische theorieën zijn dus niet goed toepasbaar op internationale misdrijven en zeker niet op het handelen van gezagsgetrouwe criminelen die binnen de criminologische theorievorming een *contradictio in terminis* zouden vormen. Dat wil overigens niet zeggen dat we helemaal niets aan criminologische theorievorming hebben om het gedrag van deze daders te begrijpen. Zo gaan bepaalde verklaringen van mechanismen en processen zowel voor gewoon delinquent gedrag als voor het conformistische handelen van gezagsgetrouwe criminelen op. In beide gevallen worden de daders gesocialiseerd en leren zij hoe ze bepaalde misdrijven moeten begaan en hoe zij die voor zich zelf met behulp van neutralisatietechnieken kunnen rechtvaardigen. Dit doet er echter niet aan af dat daders die hun misdrijven op bevel van een legitiem gezag uitvoeren anders zijn dan daders die de wetten van een staat overtreden.

Bij dit alles moet niet vergeten worden dat de focus van dit stuk op een specifieke verschijningsvorm van internationale misdrijven heeft gelegen en op een bepaald type dader, namelijk de gezagsgetrouwe crimineel. De reden daartoe was om de bijzondere kenmerken van deze vorm bloot te leggen, maar dat alles doet er niet aan af dat er ook nog drie andere verschijningsvormen van internationale misdrijven zijn en dat het bij de daders die bij deze verschijningsvorm betrokken zijn vaak om daders gaat die veel meer gemeen hebben met de gewone en commune delinquent en wier misdrijven niet uit gehoorzaamheid maar primair uit haat, racisme, sadisme of eigen belang voortkomen.

⁷⁰ Zie voor een toepassing van de controle theorie van Hirschi Brannigan & Hardwick 2003.

Toekomstig onderzoek

De criminologie heeft internationale misdrijven lange tijd links laten liggen en weinig onderzoek daarnaar gedaan.⁷¹ De criminologie verkeerde aldus in een *state of denial* terwijl het hier toch wel degelijk om de meest extreme vorm van criminaliteit gaat. Nu het internationale strafrecht zich tot een volwaardig rechtsgebied heeft ontwikkeld en Den Haag zich als gastheer van het Joegoslavië tribunaal en het Internationale Strafhof als juridische hoofdstad van de wereld heeft opgeworpen, is het van groot belang dat ook de criminologie van de internationale misdrijven in Nederland alsook in de rest van de wereld tot een volwaardig onderzoeksgebied uitgroeit en alle registers opengetrokken worden om dit onderzoeksgebied tot volle wasdom te laten komen.⁷²

De vijf belangrijkste kerntaken van de criminologie van de internationale misdrijven zijn:

1. Het definiëren en conceptualiseren van internationale misdrijven.
2. De incidentie en prevalentie van internationale misdrijven in kaart brengen.
3. Het zoeken naar theorieën en modellen die de aard, omvang en oorzaak van deze misdrijven kunnen verklaren en de motieven, achtergronden en drijfveren van de daders blootleggen.
4. Het analyseren van de verschillende wijzen waarop in maatschappijen die te maken hebben gehad met een periode van collectief geweld alsook in de internationale gemeenschap op deze misdrijven gereageerd kan worden en wat het effect daarvan is met daarbij bijzondere aandacht voor de victimologie van massavictimisatie.
5. Het ontwikkelen en opzetten van preventieve strategieën om deze vormen van criminaliteit te bestrijden.⁷³

In toekomstig onderzoek kan het in deze rede gemaakt onderscheid tussen de vier verschillende verschijningsvormen van internationale misdrijven het onderzoek wellicht beter structureren. Het is daarbij van belang dat alle verschijningsvormen bestudeerd worden. De staat is gezien de enorme middelen

⁷¹ Zie de conclusies van Laufer 1999 en Yacoubain 2000, maar ook voor Nederland Amnesty International 1991 en Fijnaut 2005.

⁷² Zie voor oproepen daartoe Cohen 1993; Crelinsten & Schmid 1993; Day & Vandiver 2000; Roberts & McMillan 2003; Drumbl 2003-2004; Haveman 2005; Smeulders 2006; Parmentier & Weitekamp 2007 en Smeulders & Haveman 2008.

⁷³ Zie voor een uitvoerigere bespreking van deze vragen mijn eerdere publicaties: Smeulders 2006 en Smeulders & Haveman 2008.

en mankracht waaruit hij kan putten veel dodelijker en destructiever maar het leed dat veroorzaakt wordt door bijvoorbeeld rebellengroeperingen zoals de LRA, die kinderen ontvoeren en dwingen om kindsoldaten te worden en regelmatig slachtingen aanrichten, is ook enorm groot. En hoewel alle bovenstaande vragen van belang zijn en in de toekomst onderzocht dienen te worden, gaat mijn eigen primaire belangstelling uit naar het zoeken naar de oorzaken van deze vormen van geweld; het verder onderzoeken van de daders en de strafrechtelijke vervolging van deze daders en daar zal ik me de komende jaren als houder van deze leerstoel dan ook nadrukkelijk mee bezig houden.

In het verlengde van deze rede zal ik me de komende jaren dan ook richten op de vraag wat het wezenskenmerk van de verschillende verschijningsvormen van internationale misdrijven is en nagaan in hoeverre klassieke criminologische theorieën al dan niet in aangepaste vorm als verklarende theorieën gebruikt kunnen worden en waar mogelijk zal ik samen met collega's in Tilburg, de rest van Nederland en in het buitenland, proberen nieuwe theorieën te ontwikkelen, te toetsen en toe te passen.⁷⁴ Daarnaast zal ik me ook heel nadrukkelijk met de daders bezighouden en de door mij ontwikkelde dadertypologie gebruiken om daders beter te kunnen begrijpen. Ik zal me daarbij samen met mijn collega's en promovendi onder andere richten op de hoogste politieke gezagsdragers en leiders en zoeken naar aanwijzingen uit hun verleden die kunnen verklaren waarom ze tot zulke extreme daden kwamen. Ook de verschillende type daders zijn interessant om verder te onderzoeken: de sadisten en criminelen, de meelopers, de carrièremakers en profiteurs alsook degene die als gezagsgetrouwe criminelen gekwalificeerd kunnen worden.⁷⁵ Een daarbij interessante vraag is waarom zo weinig daders vrouwen zijn. Dat heeft natuurlijk deels te maken met de maatschappelijke rol die vrouwen spelen en waardoor ze veel minder vaak dan mannen deel uitmaken van gemilitariseerde eenheden. Toch zijn inmiddels door het Joegoslavië tribunaal en het Rwanda tribunaal twee vrouwen voor internationale misdrijven veroordeeld, Biljana Plavsic werd door het Joegoslavië tribunaal tot 11 jaar gevangenisstraf veroordeeld terwijl Pauline Nyiramasuhuko voor genocide tot levenslang werd veroordeeld.⁷⁶ Zij is onder andere veroordeeld voor het aanzetten van mannen tot het verkrachten van vrouwen. Een opmerkelijk en intrige-

⁷⁴ Ik zal daarbij gebruik maken van de reeds bestaande werken op dit gebied van Jäger 1962; Neubacher 2005 en Alvarez 2010 en voortbouwen op mijn eerdere publicaties.

⁷⁵ Zie voor de volledige typologie Smeulders 2008.

⁷⁶ Het hoger beroep is nog wel gaande in deze laatste zaak.

rend gegeven. Human Rights Watch noemde vrouwen ten tijde van de Rwandese genocide dan ook *Not so innocent*. Allison des Forges (1999, 261) citeerde een UNAMIR officier die geschokt vertelde: 'I had seen war before, but I had never seen a woman carrying a baby on her back kill another woman with a baby on her back'. Verder zal ik de typologie gaan gebruiken als instrument voor de analyse van de groepsdynamiek binnen groepen en organisaties die zich schuldig maken aan internationale misdrijven. Cruciaal is de betekenis die daders aan geweld geven en we weten nog te weinig van de wijze waarop binnen bepaalde organisaties en groepen extreem geweld een niet criminele kwalificatie krijgt en in de ogen van de daders tot rechtvaardig en legitiem gedrag verwordt. Ook is de wisselwerking tussen de verschillende daders en dadertypen van belang en de wijze waarop deze verschillende daders de groepsdynamiek vormgeven. Bijzondere aandacht zal ook aan bepaalde vormen van internationale misdrijven besteed worden zoals seksueel geweld⁷⁹ en het ronselen van kindsoldaten.

Tot slot zal ik ook nadrukkelijk sociaalwetenschappelijke en criminologische bevindingen gebruiken om het internationale strafrecht en de daarin vervatte concepten en beginselen te toetsen. Het internationale strafrecht heeft de laatste twintig jaar een enorme vlucht genomen en nu de eerste veroordeling van het Internationale Strafhof een feit is, zal het internationale strafrecht zich steeds verder ontwikkelen. Het is van belang dat niet alleen strafrechtsgeleerden zich over dit strafrecht buigen maar ook in internationale misdrijven geschoolde criminologen. Het is immers van groot belang dat de juridische werkelijkheid, zoals door internationaalstrafrechtjuristen vastgesteld, voldoende in overeenstemming blijft met de sociale werkelijkheid en daarom is een voortdurende kritische toetsing door sociaalwetenschappers gewenst.⁷⁸

Naast deze drie speerpunten zal ik me ook deels richten op de verschillende vormen van post-conflict justice⁷⁹ en - met collega's van Intervict - op de slacht-

⁷⁹ Zie daarover uitvoeriger de publicaties van De Brouwer 2006; De Brouwer & Ka Hon Chu 2009; Wood 2006 en 2010 en Cohen 2010.

⁷⁸ Er moet idealiter sprake zijn van een voortdurende wederzijdse bevruchting en een echte interdisciplinaire aanpak. Ik zie dit als een vorm van geïntegreerde strafrechtswetenschappen zoals Fijnaut in zijn oratie van 1986 propageerde. Zie ook Groenhuijsen 2011 daarover en voor een voorbeeld Drumbl 2012.

⁷⁹ Zie daarover uitvoerig m.n. ook de vele publicaties vanuit Leuven, zoals o.a. Parmentier, Vanspauwen & Weitekamp 2008.

offers van deze vormen van massavictimisatie.⁸⁰ Ook zal ik zoeken naar mogelijkheden om de wetenschappelijke kennis die uit onderhavig onderzoek voortvloeit te gebruiken om preventieve maatregelen op te stellen. Gezien de enorm grote schaal waarop ook heden ten dage nog internationale misdrijven worden begaan, heb ik niet de illusie dat het mogelijk zal zijn alle vormen van dergelijk extreem geweld te voorkomen. Ik denk echter wel dat wetenschappelijke kennis van belang is en - mits in goede preventieve maatregelen omgezet - ertoe kan bijdragen dat dergelijke vormen van extreem geweld in de toekomst minder vaak voorkomen of minder extreme gevolgen hebben. Het is in ieder geval iets waar we naar moeten streven en waar ik me in de bezetting van deze leerstoel samen met mijn collega's en de studenten voor zal inzetten.

⁸⁰ Zie over massavictimisatie uitvoerig Letschert et al. 2011, Groenhuijsen & Pemberton 2011, De Brouwer & Groenhuijsen 2009, alsook recent de oratie van Rianne Letschert 2012.

Dankwoord

Mijnheer de Rector Magnificus, dames en heren. Graag spreek ik tot slot een paar woorden van dank uit.

Allereerst wil ik graag het College van Bestuur van Tilburg University – in het bijzonder Philip Eijlander – en het Faculteitsbestuur van Tilburg Law School – in het bijzonder Randall Lesaffer – bedanken voor het in mij gestelde vertrouwen. Deze leerstoel internationale criminologie is de eerste in Nederland en naar mijn weten zelfs de eerste wereldwijd die zich specifiek richt op de criminologie van de internationale misdrijven en ik ben er dan ook bijzonder trots op dat ik deze leerstoel mag bezetten en ook bijzonder blij dat deze universiteit in deze leerstoel geïnvesteerd heeft. Desalniettemin hoop ik dat ik met mijn oratie vandaag en mijn werk en onderzoek in de komende maanden en jaren eenieder er van kan overtuigen dat internationale misdrijven zo'n belangrijk en urgent thema is dat dit niet alleen aan deze universiteit maar ook elders in het land een volledige leerstoel verdient.

Bijzonder veel dank ben ik vooral ook aan Marc Groenhuijsen verschuldigd. Je waardering en enthousiasme voor mijn werk is ook voor ik hier kwam altijd een belangrijke stimulans voor me geweest. Deze leerstoel heb ik voor een belangrijk deel aan jou te danken en daar ben ik je zeer erkentelijk voor. Ik heb ontzettend veel respect en diepe bewondering voor je initiatieven, werk en scherpe geest en de wijze waarop je Intervict hebt opgericht en jarenlang leiding gegeven hebt aan het departement strafrechtswetenschappen van deze faculteit.

Ook Christine van den Wyngaert wil ik hier noemen. Hoewel we nooit samen- gewerkt hebben, lopen jouw publicaties en werk als een rode draad door mijn academische carrière heen. Je scherpe en heldere manier van denken en schrijven zijn altijd een voorbeeld voor me geweest. Net als Marc heb jij in de afgelopen jaren regelmatig je waardering voor mijn werk uitgesproken en dat heb ik als een buitengewoon groot compliment en als enorm stimulerend ervaren en daarvoor wil ik je vandaag bedanken.

Drie mensen hebben een zeer belangrijke rol in mijn academische vorming gespeeld en ook die drie wil ik vandaag even noemen. Ten eerste Patrick Stouthuysen, die als toenmalige docent (inmiddels hoogleraar) mij voor de wetenschap gewonnen heeft. Vooral het boekje *Oorlog en Vrede* van J.K. De Vree dat jij me gaf, maakte in één klap een einde aan mijn aspiraties om gymleraar

te worden. Ten tweede Theo van Boven. Jouw werk en bijvoorbeeld ook standvastige stellingname als directeur van de Mensenrechten bij de VN ten opzichte van Argentinië ten tijde van de Vuile Oorlog hebben diepe indruk op me gemaakt en dat was lang voordat ik je persoonlijk leerde kennen. Ik heb het altijd een eer gevonden dat jij een van mijn promotoren was en vond de wijze waarop je me begeleidde bijzonder prettig. Tot slot noem ik Theo de Roos. Ook jij was een van mijn promotoren in Maastricht en stond voor de moeilijke taak mij te leren mijn vele *sweeping statements*, zoals je ze noemde, in wetenschappelijk steekhoudende argumenten om te zetten. Ik heb veel van je geleerd en heb verder vooral ook altijd veel bewondering gehad voor de manier waarop jij met iedereen omging en een goede sfeer binnen onze vakgroep wist te creëren. Ik vind het dan ook ontzettend leuk dat we nu en hier in Tilburg als kamergenoten herenigd zijn.

De belangrijkste pijlers van goed wetenschappelijk onderzoek zijn in mijn ogen behalve gedegen en grondig onderzoek vooral ook het wetenschappelijk debat en onderlinge samenwerking. In de afgelopen jaren heb ik met een groot aantal mensen veel en intensief samengewerkt. Behalve een aantal buitenlandse collega's die ik hier niet met naam zal noemen heb ik veel samengewerkt met Fred Grünfeld en Stephan Parmentier, en de laatste jaren vooral ook met Roelof Haveman. Ik heb dat altijd met heel veel plezier gedaan en ik wil jullie daarvoor hier dan ook bedanken en hoop dat we deze samenwerking ook in de toekomst voortzetten. Verder wil ik ook al mijn voormalige student-assistenten en oude onderzoeksteam aan de VU (het ICC-team) bedanken. We hebben de laatste jaren veel en intensief samengewerkt en veel moois opgezet, waar we heel trots op mogen zijn. Ik heb de samenwerking met jullie altijd als zeer inspirerend ervaren en genoot van ons wekelijks onderzoeksoverleg. We hadden nog zo veel plannen, maar helaas heeft het niet zo mogen zijn.

Nu hier in Tilburg zal ik de komende jaren proberen weer nieuwe samenwerkingsverbanden op te bouwen en vorm te geven. Samen met Tijs en alle andere collega's van het departement strafrechtswetenschappen, Rianne en anderen van Intervict en vooral ook met Anne-Marie en Maartje. Ik kijk daar bijzonder naar uit. Tot slot richt ik een kort woord tot Cyrille Fijnaut. Samen met Toine staat mij de moeilijke taak om Cyrille op te volgen. Toine in jouw onderzoekslijn, ik op een nieuwe lijn. Cyrille, ik kende je natuurlijk al van je publicaties en wetenschappelijk commentaar op radio en televisie, maar heb je nu ook als

collega leren kennen en ben diep onder de indruk geraakt. En hoewel ik nu al weet dat ik nooit zal kunnen tippen aan jouw enorme lijst van publicaties - mede ook omdat ik het wel verkies om 's nachts te slapen - hoop ik toch dat ik me uiteindelijk een waardig opvolger betoon.

De laatste woorden van dank gelden mijn familie en gezin. Mijn ouders die me altijd steunen en natuurlijk ook mijn drie mannen: Harald die, als verstokte Limburger, mopperend maar trouw met mij de rivieren over gestoken is op weg naar de stad van de (in zijn ogen) verkeerde voetbalclub. En dan natuurlijk Gianni en Nicola, mijn twee kleine toppers waar ik zo gek op ben en die -hoe belangrijk ik mijn werk ook vind- oneindig veel belangrijker zijn.

Ik heb gezegd

Literatuur

- Alvarez, A. (2006). Militias and genocide, *War Crimes, Genocide and Crimes against Humanity*, 1-33.
- Alvarez, A. (1997). Adjusting to genocide: the techniques of neutralization and the Holocaust, *Social Science History* 21(2), 139-178.
- Alvarez, A. (2010). *Genocidal crimes – key ideas in criminology series*, London & New York: Routledge.
- Amnesty International (1991). *Een vergeten wetenschap – van onderzoek naar actie: over schendingen van mensenrechten en hoe die voorkomen kunnen worden*, Amsterdam: Amnesty International.
- Arendt, H. (1964). *Eichmann in Jerusalem – a report on the banality of evil*, New York: Penguin Books.
- Aronson, E. (2004). *The social animal*, New York: Worth Publishers.
- Asch, S. (1951). Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgement, in: M.H. Guetzkow (Ed.), *Groups, leadership and men*, Pittsburgh: Carnegie, 117-190.
- Barak, G. (Ed.) (1991). *Crimes by the capitalist state: an introduction to state criminality*, Albany, NY: State University of New York Press.
- Baumann, Z. (1989). *Modernity and the Holocaust*, Cambridge: Polity Press.
- Bilton, M. & K. Sim. (1992). *Four hours in My Lai -a war crime and its aftermath*, London: Viking.
- Borofsky, G.L & D.J. Brand (1980). Personality organization and psychological functioning of the Nuremberg war criminals: the Rorschach data, in: J.E. Dimsdale (Ed.), *Survivors, victims and perpetrators – essays on the Nazi Holocaust*, New York: Hemisphere publishing corporation, 359-403.
- Brannigan, A & K.H. Hardwick (2003). Genocide and the general theory, in: C.L. Britt & M.R. Gottfredson (Eds.), *Control theories of crimes and delinquency*, New Brunswick: Transaction, 109-131
- Brouwer, A.L.M. de (2006). Het Internationaal Strafhof en de vervolging van seksueel geweld, *NJCM-Bulletin* 31(7), 953-970
- Brouwer, A.M. de & S. Ka Hon Chu (2009). *The men who killed me – Rwandan survivors of sexual violence*, Vancouver: Douglas & Mc Intyre.
- Brouwer, A.L.M. de, & M.S. Groenhuijsen (2009). The role of victims in international criminal proceedings, in: S. Vasiliev & G. Sluiter (Eds.), *International criminal procedure: towards a coherent body of law*, London: Cameron May, 149-204.

- Browning, C. R. (1992). *Ordinary men - Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland*, New York: Aaron Asher Books.
- Cassese, A. (2003). *International criminal law*, Oxford: Oxford University Press.
- Cesarani, D. (2004). *Eichmann – his life and crimes*, Chatham: Mackays of Chatham plc.
- Chambliss, W. (1989). State-organized crime, *Criminology*, 183-208.
- Cohen, D. (2010). *Explaining sexual variation during civil war*, dissertation Yale University.
- Cohen, S. (1993). Human rights and crimes of the state: the culture of denial, *Aust & NZ Journal of criminology*, 97-115.
- Crelinsten, R.D & A.P. Schmid (Ed.) (1993). *The politics of pain – torturers and their masters*, Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen.
- Crelinsten, R.D. (2003). The world of torture: a constructed reality, *Theoretical Criminology* 7(3), 293- 318.
- Cryer, R., H. Friman, D. Robinson & E. Wilmshurst (2010). *An introduction to international criminal law and procedure*, 2nd Ed., Cambridge: Cambridge University Press.
- Day, E. & M. Vandiver. (2000). Criminology and genocide studies: notes on what might have been what still could be, *Crime, Law & Social Change*, 43
- Des Forges, A. (1999). *Leave none to tell the story*, New York: Human Rights Watch.
- Drumbl, M. (2007). *Atrocity, punishment and international law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Drumbl, M. (2003-2004). Toward a criminology of international crime, *Ohio St.J. On Disp. Resol.*, 263-282.
- Drumbl, M.A. (2012). *Reimagining child soldiers in international law and practice*, Oxford: Oxford University Press.
- Eriksson Baaz, M. & M. Stern (2009). Why do soldiers rape? Masculinity, violence, and sexuality in the armed forces in the Congo (DRC), *International Studies Quarterly* 53, 495-518.
- Eriksson Baaz, M. & M. Stern (2008). Making sense of violence: voices of soldiers in the Congo, *Journal of Modern African Studies* 46(1), 57-68.
- Festinger, L. (1957). *A theory on cognitive dissonance*, Evanson: Row Peterson.
- Fijnaut, C. (1986). *Verleden, heden en toekomst van de geïntegreerde strafrechtswetenschappen*, Arnhem: Gouda Quint/Kluwer.
- Fijnaut, C. (2005). *Onwetendheid en wetenschap in de criminologie*, WODC-lezing.
- Fleck, D. (Ed.) (2003). *The handbook of humanitarian law in armed conflict*, Oxford: Oxford University Press.
- Friedrichs, D. O. (1998). *State crime: volumes I and II*, Aldershot: U.K., Ashgate/Dartmouth
- Friedrichs, D. O. (2007). *Trusted criminals – white collar crime in contemporary society*, Belmont: Thomson.
- Fromm, E. (1941). *Escape from freedom*, New York: Rinehart.
- Fromm, E. (1973). *The anatomy of human destructiveness*, London: Penguin Books.
- Goldhagen, D.J. (1996). *Hitler's willing executioners – ordinary Germans and the Holocaust*, New York: Alfred A. Knopf.
- Greenberg, K.J. & J.L. Dratel (Eds.) (2005). *The torture papers – the road to Abu Ghraib*, Cambridge: University Press.
- Groenhuijzen, M.S. (2007). De doodstraf voor Saddam Hussein. Een aanzet tot een juridische duiding, *DD* 639-656.
- Groenhuijzen, M.S. (2011). De Arabische lente, internationaal strafrecht en het Internationaal Strafhof, *DD* 70.
- Groenhuijzen, M.S. (2011). Verleden en heden van de geïntegreerde strafrechtswetenschap, in: A.C.M. Spapens, M.S. Groenhuijzen, & T. Kooijmans (Eds.), *Universalis: liber amicorum Cyrille Fijnaut*, Antwerpen: Intersentia, 125-139.
- Groenhuijzen, M.S., & A. Pemberton (2011). Genocide, crimes against humanity and war crimes: A victimological perspective on international criminal justice, in: R.M. Letschert, R. Haveman, A.M. de Brouwer, & A. Pemberton (Eds.), *Victimological approaches to international crimes: Africa*, Antwerp: Intersentia, 9-34.
- Grünfeld, F. (2000), The role of bystanders in human rights violations, in: F. Coomans, F. Grünfeld, I. Westendorp & J. Willems (Eds.), *Rendering justice to the vulnerable - liber amicorum in honour of Theo van Boven*, The Hague: Kluwer Law International, 131-143.
- Hagan, J., W. Rymond-Richmond & P. Parker (2005). The criminology of genocide: the death and rape of Darfur, *Criminology* 43(3), 525-562.

- Hagan, J. & W. Rymond-Richmond (2009). *Darfur and the crime of genocide*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Haritos-Fatouras, M. (2003). *The psychological origins of institutionalized torture*, London: Routledge.
- Haveman, R.H. (2005). Supranationale criminologie, in: A.H.E.C. Jordaans et al. (Red.), *Praktisch strafrecht, liber amicorum Jan Reijntjes*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 197-211.
- Haveman, R. & A. Smeulers (2008). Criminology in a state of denial: towards a criminology of international crimes, in: A. Smeulers & R. Haveman (Eds.), *Supranational criminology – towards a criminology of international crimes*, Antwerp: Intersentia.
- Hawkins, V. (2008). *Stealth conflicts – how the world's worst violence is ignored*, Aldershot: Ashgate.
- Heller, K.J. (2011). *The Nuremberg Military Tribunals and the origins of international criminal law*, Oxford: Oxford University Press.
- Henckaerts, J.M. (2005). *Customary international humanitarian law*, Cambridge: University Press.
- Hilberg, R. (1961). *The destruction of the European Jews*, New York: Holmes & Meier
- Hoffer, E. (1951). *The true believer: thoughts on the nature of mass movements*, New York: Harper Collins Publishers.
- Hola, B. (2012). *International sentencing – a game of Russian Roulette or consistent practice?* Oisterwijk: Boxpress.
- Jäger, H. (1989). *Makrokriminalität – Studien zur Kriminologie kollektiver Gewalt*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Jamieson, R. & K. McEvoy (2005). State crime by proxy and juridical othering, *British Journal of Criminology* 45, 504-527.
- Kalyvas, S. N. (2006). *The logic of violence in civil war*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldor, M. (2006). *New and old wars – organized violence*, Cambridge: Polity.
- Kauzlarich, D. & R.C. Kramer. (1998). *Crimes of the nuclear state: at home and abroad*, Boston: Northeastern University Press.
- Kelman, H.C. & V.L. Hamilton. (1989). *Crimes of obedience*, New Haven: Yale University Press.
- Kok, A. (2005). *De verrader – leven en dood van Anton van der Waals*, Amsterdam: De bezige bij.
- Laufer, W.S. (1999). The forgotten criminology of genocide, in: W.S. Laufer & F. Adler, *The criminology of criminal law*, London: Transaction Publishers.
- Letschert, R.M. (2012). *Tussen recht en realiteit: duurzaam herstel en massavictimisatie*, Tilburg University: prismaprint (oratie)
- Letschert, R., R. Haveman, A.M. de Brouwer & A. Pemberton (Eds.) (2011). *Victimological approaches to international crimes: Africa*, Antwerp: Intersentia.
- Liempt, A. van (2002). *Kopgeld – Nederlandse premiejagers op zoek naar Joden*, Uitgeverij Balans.
- Lifton, R.J. (1988). *Nazi doctors: medical killing and the psychology of genocide*, New York: Basic Books.
- Lozowick, Y. (2000). *Hitlers Bürokraten – Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen*, Zürich: Pendo.
- Malkin, P.Z. & H. Stein. (1990). *Eichmann in my hands – a first person account by the Israeli agent who captured Hitler's chief executioner*, New York: Warner Books.
- Milgram, S. (1975). *Obedience to authority*, New York: Harper and Row.
- Neubacher, F. (2006). How can it happen that horrendous state crimes are perpetrated? An overview of criminological theories, *Journal of International Criminal Justice*, 787-799.
- Osiel, M. (2001). *Mass atrocity, ordinary evil, and Hannah Arendt: criminal consciousness in Argentina's Dirty War*, New Haven: Yale University Press.
- Parmentier, S., K. Vanspauwen & E. Weitekamp (2008). Dealing with the legacy of mass violence: changing lenses to restorative justice, in: A. Smeulers & R. Haveman (Eds.), *Supranational criminology: towards a criminology of international crimes*, Antwerp: Intersentia.
- Parmentier, S. & E.G.M. Weitekamp (2007). Political crimes and serious violations of human rights: towards a criminology of international crimes, in: S. Parmentier & E.G.M. Weitekamp (Eds.), *Crime and human rights*, Amsterdam: Elsevier.
- Peers, W.R. (1979). *The My Lai inquiry*, New York Norton & Company.
- Pemberton, A., R. Letschert, A.M. de Brouwer & R. Haveman (2011). Een victimologisch perspectief op het internationale strafrecht, *Tijdschrift voor Criminologie*, 385-409.

- Roberts, P. & N. McMillan. (2003). For criminology in international criminal justice, *Journal of International Criminal Justice*, 315.
- Rozemond (2012). De complexiteit van het kwaad. Een kritische lezing van Hannah Arendts Eichmann in Jerusalem, *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie*.
- Schurz, G. (1985). Experimentelle Überprüfung des Zusammenhangs zwischen Persönlichkeitsmerkmale und der Bereitschaft zum destruktiven Gehorsam gegenüber Autoritäten, *Zeitschrift für experimentelle und angewandte Psychologie*, 160-177
- Singer, P. (2003). *Corporate warriors – the rise of the privatized military industry*, Ithaca: Cornell University Press.
- Smeulers, A. (1996). Auschwitz and the Holocaust through the eyes of the perpetrators, *Driemaandelijks Tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, 23-55.
- Smeulers, A. (2004). What transforms ordinary people into gross human rights violators, in: S.C. Carey & S.C. Poe (Eds.), *Understanding human rights violations: new systematic studies*, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd., 239-256.
- Smeulers, A. (2006). Criminologie in een *state of denial*? Ook internationale misdrijven vergen criminologische benadering, *Tijdschrift voor Criminologie*, 275-289.
- Smeulers, A. (2008). Perpetrators of international crimes – towards a typology, in: A. Smeulers & R. Haveman (Eds.), *Supranational criminology: towards a criminology of international crimes*, Antwerp: Intersentia.
- Smeulers, A. & F. Grünfeld (2011). *International crimes and other gross human rights violations – a multi- and interdisciplinary textbook*, Leiden: Martinus Nijhoff.
- Smeulers, A. & R. Haveman (Eds.) (2008). *Supranational criminology: towards a criminology of international crimes*, Antwerp: Intersentia.
- Smeulers, A. & L. Hoex (2010). Studying in the micro-dynamics of the Rwandan genocide, *British Journal of Criminology* 50(3), 435-454
- Smeulers, A. & S. van Niekerk (2009). Abu Ghraib and the War on Terror – a case against Donald Rumsfeld? *Crime, Law and Social Change* 51(3-4), 327-349.
- Staub, E. (1989). *The roots of evil - the origins of genocide and other group violence*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Stewart, C.S. (2007). *Hunting the tiger: the fast life and violent death of the Balkans' most dangerous man*, New York: Thomas Dunne Books.
- Tanner, S. (2007). Political opportunities and local contingencies in mass crime participation: personal experiences by former Serbian militia men, *Global Crime* 8(2), 152-169.
- Tanner, S. (2011). Towards a pattern in mass violence participation? An analysis of Rwandan perpetrators' accounts from the 1994 genocide, *Global crime* 12(4), 266-289.
- Todorov, T (1999). *Facing the extreme – moral life in the concentration camps*, Phoenix: Weidenfeld and Nicolson.
- Verwimp, P. (2005). An economic profile of peasant perpetrators of genocide, *Journal of Development Economics*, 297-323.
- Vlaming, F. de (2010). *De aanklager – Het Joegoslavië-tribunaal en de selectie van verdachten*, Boom.
- Waller, J. (2007). *Becoming evil: how ordinary people commit genocide and mass killing*, 2nd Ed., New York: Oxford University Press.
- Weerdesteijn, M. & A. Smeulers (2011). Propaganda en paramilitairen – de normalisatie van geweld in het Servië van de jaren negentig, *Tijdschrift voor Criminologie* 53(4), 328-344.
- Welzer, H. (2005). *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag GmbH.
- Wilt, H.G. van der (2005). *Het kwaad in functie*, Amsterdam: Vossiuspers.
- Wood, E.J. (2006). Variation in sexual violence during war, *Politics & Society* 34, 307-341.
- Wood, E. (2010). Sexual violence during war: variation and accountability, in: A. Smeulers (Ed.). *Collective violence and international criminal justice*, Antwerp: Intersentia.
- Yacoubain, G.S. (2000). The (in)significance of genocide behavior to the discipline of criminology, *Crime, Law & Social Change* 34, 7
- Zimbardo, Ph. (2008). *The Lucifer effect – understanding how good people turn evil*, Random House trade paperbacks.
- Zimbardo, P.G., C. Haney, W. Curtis Banks & D. Jaffe. (1974). The psychology of imprisonment: privation, power, and pathology, in: R. Zick (Ed.), *Doing unto others*, London: Englewood Cliffs, 61-73.

Colofon

copyright

Alette Smeulers

vormgeving

Beelenkamp ontwerpers, Tilburg

fotografie omslag

Ton Toemen

druk

PrismaPrint, Tilburg University

